Balthazar Gerards. Moordenaar en martelaar

Nanne Bosma

bron
Nanne Bosma, *Balthazar Gerards. Moordenaar en martelaar*. Editions Rodopi, Amsterdam 1983

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bosm029balt01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

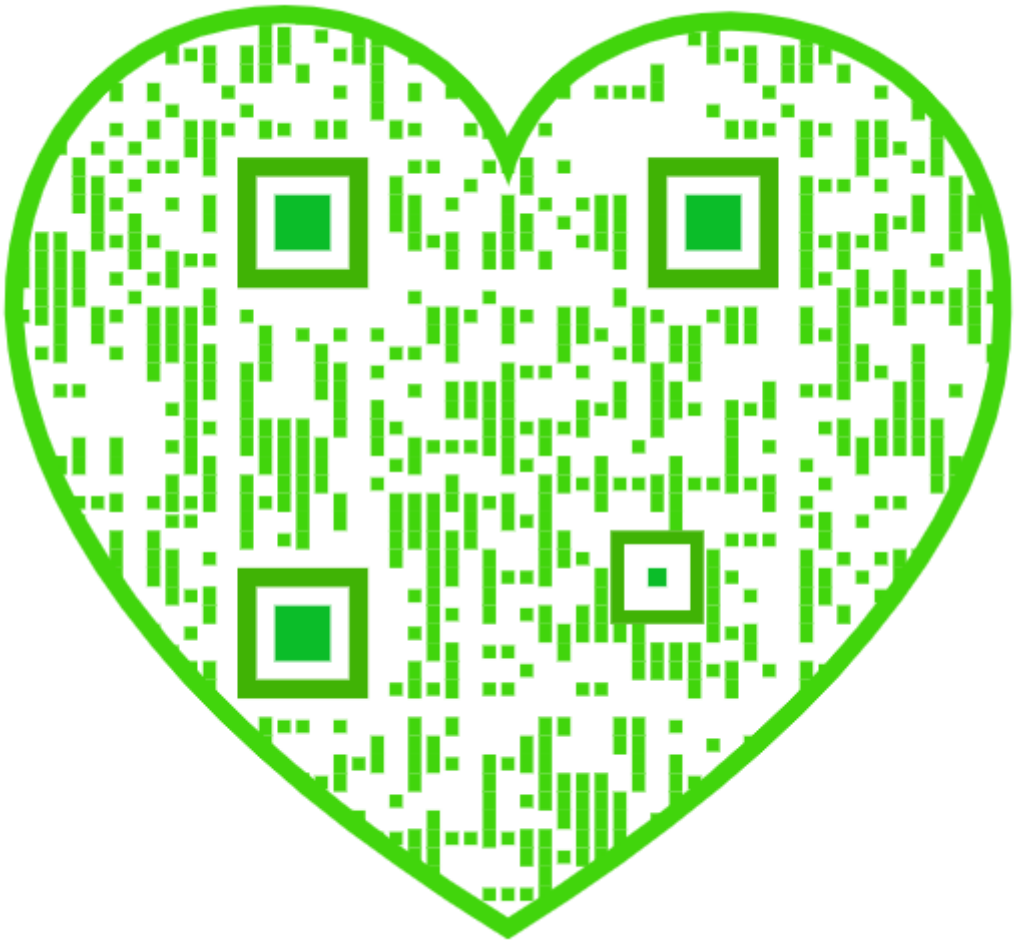

Ten geleide

Aan de vooravond van de herdenking van het feit dat het in 1984 400 jaar geleden zal zijn dat Prins Willem van Oranje door Balthazar Gerards werd vermoord, biedt het Genootschap Delfia Batavorum zijn leden een bijzonder lezenswaardig boekwerkje aan getiteld: Balthazar Gerards, moordenaar en martelaar.

De auteur Nanne Bosma heeft zich gedurende vele jaren verdiept in het fenomeen Balthazar Gerards.

Niet alleen heeft hij een uitvoerige studie gemaakt van deze veel omstreden figuur, maar ook heeft hij de toedracht van de moord op de Vader des Vaderlands nader geanalyseerd.

Vele nieuwe feiten en gezichtspunten aangaande deze zwarte bladzijde uit onze geschiedenis voert hij in zijn boek aan, terwijl talrijke, voor een deel nimmer gepubliceerde, prenten dit vlot geschreven boek verluchten.

Het Genootschap prijst zich gelukkig dat Nanne Bosma zijn manuscript ter beschikking heeft gesteld voor de serie-uitgave van Delfia Batavorum en verwacht dat ook dit boek weer veel belangstelling zal krijgen bij zijn leden.

Delft, September 1983
De Publikatie-commissie

Balthazar Gerards, moordenaar en martelaar

Voorwoord

Het boekje dat hier voor u ligt is het produkt van verbazing en nieuwsgierigheid.

Nieuwsgierigheid naar de moord op Oranje in 1584 en vooral naar de persoon van de dader. Verbazing dat er zo weinig over Balthazar Gerards gepubliceerd is. Door de medewerking van Delfia Batavorum kan dit manuscript in druk verschijnen.

Het hierna volgende is niet compleet. Er is ongetwijfeld meer te zeggen over de moord, de dader en de tijd waarin dit alles plaatsvond. Alles wat ik tot heden te weten kwam over de moord te Delft is in zo overzichtelijk mogelijke vorm bijeengebracht.

Velen stonden mij terzijde bij het verzamelen van materiaal; hen dank ik bijzonder hartelijk.

Vooral de archivarissen in steden waar het onderzoek me bracht bleken onvermoeibaar in het aandragen van telkens meer nieuw materiaal. Ik denk daarbij aan de heer A. May, archivaris te Luxemburg, de heer J. Courtieu, archivaris te Besançon voor het hele gebied Franche-Comté, de heer J. van Roey van het Antwerpse archief en vooral ben ik grote dank verschuldigd aan de heer H.W. van Leeuwen van het Delftse gemeentearchief. Samen met de heer G.G. Kunz was hij zo vriendelijk het gehele manuscript zorgvuldig door te lezen. Beide heren stonden de schrijver met raad en daad terzijde. Dr. M.A. Verschuyl had een belangrijk aandeel in het uitzoeken van het geschikte illustratiemateriaal, zijn eigen collectie was hierbij ook beschikbaar.

De Publikatie-commissie van Delfia Batavorum begeleidde het manuskript tot de uiteindelijke uitgave. Dr. H.L. Houtzager tekende het familiewapen van Gerards en stelde zijn tekening van de trap in het Prinsenhof ter beschikking van ontwerper Jelle Bosma die de omslag verzorgde.

De schrijver

Iedere Nederlander kent Balthazar Gerards

Zijn optreden in onze vaderlandse geschiedenis is kort, maar als moordenaar van Willem van Oranje is hij in elk geschiedenisboek over de tachtigjarige oorlog wel goed voor een paar regels. Vaak met een plaatje erbij. In het hiernavolgende hoofdstuk zullen we zien hoe de moord te Delft door de tijd heen in beeld is gebracht.

Meestal beeldt men Balthazar Gerards af als een uiterst onguur persoon. Een verachtelijke man, die vanuit een hinderlaag lafhartig de Vader des Vaderlands doodde.

Er is echter ook een geheel ander beeld. Mensen in Vuillafans, het geboortedorp van Balthazar Gerards, horen op school over hem en krijgen het verhaal dan heel anders gepresenteerd. Tijdens een vakantiereis ontdekte ik in dat plaatsje een smalle straat genaamd 'Rue Gérard'. Een gesprek met een willekeurige voorbijgangster verliep ongeveer als volgt: 'Kent u Balthazar Gérard?'

'O ja, die ken ik wel. Deze straat is naar hem genoemd. Hij woonde daar in dat huis.'

'Weet u waarom er een straat naar hem genoemd is?'

'Hij was een held. Lang geleden doodde hij een of andere graaf in een ver land. Hij werd door die mensen daar ter dood gebracht en hij stierf als een heilige.'

Mijn eerste gedachte was: 'Hebben wij het over dezelfde man?' Dat was wel het geval. Op school leren de kinderen dat Balthazar Gerards de prins van Oranje doodde (De prins was burggraaf in het naburige Besançon; vandaar dat de jongedame in Vuillafans het had over 'een of andere graaf')

Dat gebeurde in het verre Holland en Balthazar stierf daar als een heilige, een martelaar van het geloof.

De man die wij een moordenaar noemen, geldt daar als een martelaar. Dat andere beeld is er ook in de vorm van een schilderij. In het museum Sarret de Grozon in Arbois bezit men een vrij groot schilderij, waarop we de zegevierende Balthazar Gerards zien. Hij staat op het lichaam van de overwonnen Willem van Oranje. Uit de hemel reikt een hand Balthazar de martelaarskroon aan. Het is een anoniem schilderij, tamelijk primitief

Fig. 1. ongesigneerd schilderij uit de 16e eeuw, in het bezit van het Museum te Arbois (Jura). Afmetingen 0,805m/0,64m.

geschilderd op grof doek, niet mooi, maar wel heel bijzonder door het onderwerp en de wijze waarop het gepresenteerd wordt.

Het is ontstaan aan het eind van de zestiende eeuw (foto no 1).

Wie meer wil weten over de moord te Delft en vooral over de moordenaar, vindt eerst slechts de bekende dingen, die we al op de lagere school hoorden: Balthazar Gerards die zich beklaagt geen behoorlijke kousen en schoenen te hebben, geld krijgt van de prins en voor dat geld pistolen koopt om er de prins mee te doden.

Dan lezen we nog iets over het verzoek om een paspoort voor Frankrijk, de moordenaar verbergt zich achter een pilaar, de prins komt

bij de trap en het fatale schot valt. De beroemde laatste woorden horen bij het oude verhaal, evenals het vierendelen van de moordenaar. Het stuk is uit, gerechtigheid is geschied. Tal van vragen blijven zo onbeantwoord: Welk motief had de dader? Is het de actie van een eenling of gaat het om een complot?

Verder zoekend in archieven en bibliotheken komen we op het spoor van een spannend misdaadverhaal. We ontmoeten een gedreven moordenaar, intelligent, zeer gelovig. Een man wiens leven op den duur geheel beheerst wordt door dat ene verlangen: de prins van Oranje doden.

Dit boek is het verslag van een ontdekkingsreis in de geschiedenis. We zullen zien hoe de daad van Balthazar Gerards past in de tijd waarin hij leefde, hoe hij stap voor stap zijn doel wist te bereiken. We zullen lezen wat tijdgenoten schreven over de gebeurtenis te Delft, wat ze schreven over Balthazar Gerards. Voor de één een vuige moordenaar, voor de ander een martelaar voor het ware geloof, in dienst van de koning.

Balthazar Gerards en de moord te Delft in beeld

De merkwaardigste afbeelding (zie no. 1) is het hiervoor beschreven schilderij in Arbois, een aardig stadje op enige afstand van Balthazars geboortedorp.

In 1611 verscheen in Antwerpen het boek 'Opus Chronographicum' van Beijerlinck. Bij no. 2 zien we de afbeelding van Balthazar Gerards die in dat boek afgedrukt is.[1]. Uit de achttiende eeuw komen de afbeeldingen

Fig. 2. HA 1325 portret Balthazar Gerards. pentekening, ongedateerd. maat 88×77 mm.

no. 3 en 4. Het is niet bekend waarop de kunstenaars hun weergave van Gerards baseerden. Waarschijnlijk hebben ze hun fantasie gebruikt. Onderlinge beinvloeding lijkt aanwezig.

Drie zestiende-eeuwse prenten geven in een vervolgverhaal de voornaamste gebeurtenissen van juli 1584, no. 5, 6 en 7, allen vervaardigd door Frans Hoogenberg en uitgegeven in 1588.

Op no. 5 staan vier delen van het verhaal: Rechts boven meldt een page aan de prins van Oranje dat er iemand naar hem vraagt. De prins staat op van de tafel en midden in de prent zien we hem in een aangrenzend vertrek. De moordenaar schiet, de page heft de handen in de lucht en roept om hulp. Links op de prent zien we Balthazar Gerards wegrennen met de page achter hem aan. Uit de kelder komen hellebaardiers. Het laatste beeld zien we links op de achtergrond. Dicht bij de stallen grijpen de soldaten de moordenaar.

Op gravure no. 6 zien we de executie van de moordenaar en no. 7 geeft een beeld van de plechtige begrafenis van de prins.

Op geen van de gravures van Hoogenberg is de topografie in overeenstemming met de werkelijkheid. Hoewel het hier de oudste platen betreft die we hebben en de kunstenaar dus heel goed naar de werkelijkheid kon werken, heeft hij toch eerst en vooral het verhaal willen vertellen. Gebouwen en straten kloppen niet, het verhaal wordt echter voor stap verteld. Op no. 7 is bij de echte gravure in het Delftse gemeentearchief zelfs heel duidelijk te lezen wie er in de begrafenisstoet meeliepen.

Beeldverhaal

De bekendste afbeelding van de moord te Delft zien we bij no. 8. Deze gravure van J. Luyken ontstond rond 1700. Bij de weergave van de situatie is ook hier nogal wat fantasie gebruikt, maar het geheel vertelt het verhaal wel op spannende wijze. Het schot gaat gepaard met hevige rookontwikkeling, een dramatisch effect dat in alle tijden door schilders en tekenaars van dit voorval benut wordt. Dat zo'n afbeelding een eigen leven kan gaan leiden en geïmiteerd wordt blijkt uit no. 9. We zien hier een zeer vereenvoudigde weergave, die bij een versje geplaatst werd (19e eeuw).

Een keuze uit de vele prenten, die in de negentiende eeuw aan ons onderwerp gewijd werden, geeft tezamen een soort beeldverhaal van de opeenvolgende gebeurtenissen. Bij alle afbeeldingen geldt, dat de kunstenaars zich meer blijken bezig te houden met een dramatische vertelling ter verhoging van het nationale gevoel, dan met een historisch gefundeerde weergave.

no. 10 - De prins gaat naar de eetzaal. Louise de Coligny, verontrust door het ongure uiterlijk van Balthazar Gerards, vraagt haar echtgenoot wat die man van hem wil. De prins stelt haar gerust.

no. 11 - Na de maaltijd haalt de prins het gevraagde paspoort. Heel even staan moordenaar en slachtoffer oog in oog, het schot zal enkele seconden later klinken.

Deze ets van Herman ten Kate heeft een grote dramatische spanning. Dat de prins niet de trap afkwam, maar juist bezig was naar boven te gaan is voor de kunstenaar van ondergeschikt belang.

no. 12 - Het schot zelf. Houtgravure naar een tekening van Willem Steelink.

no. 13 - Het slachtoffer valt. Pentekening van J.A. Kruseman.

no. 14 - Dezelfde situatie, nu met vluchtende moordenaar.

no. 15 - Van Ch. Rochussen is deze weergave van de situatie meteen na het fatale schot. Ook hier volop dramatiek en spanning.

no. 16 - De gewonde wordt weggedragen. Schets van I. Israels.

no. 7 - Het sterfbed van de prins weergegeven door Kruseman. Temidden van de ontreddering en het verdriet neemt de jonge Maurits zich plechtig voor de taak van zijn vader te voltooien. De zeer jonge Frederik Hendrik, geboren 29 januari 1584, zit nog bij zijn moeder op schoot.

Er zijn nog vele afbeeldingen van de moord te Delft gemaakt.

De achttiende-eeuwse historicus J. Wagenaar nam een illustratie op, waarvan heel veel edities bekend zijn, die onderling heel kleine verschillen vertonen.

De moord is hier meer een sierlijk ballet dan een terroristische aanslag. (no. 18)

Een Engels boek uit de 19e eeuw verplaatst de moord naar de eetzaal (no. 19), terwijl men op een Franse staalgravure uit 1852 een schietpartij op straat ziet (no. 20).

Een eenvoudige schoolplaat uit het begin van de 20e eeuw geeft voor het eerst in de lange reeks illustraties vrij precies weer wat er gebeurde: De prins gaat de trap op, op de tweede trede staande wordt hij aangeroepen. Balthazar Gerards schiet en zal meteen daarna trachten te ontvluchten. (no. 21)

Uit de hiernavolgende hoofdstukken zal de lezer hopelijk een beeld krijgen van wat er in Delft is voorgevallen op 10 juli 1584 en hoe het zover kon komen.

Op de eerste illustratie zagen we hoe Balthazar Gerards hemelse eer ten deel viel. No. 22 toont de tegenovergestelde visie: Op een prent vol symboliek zien we Oranje, tronend in de hemel. Een hemelse figuur zet hem de lauwerkrans op het hoofd.

Eindnoten:

1. De foto's zijn vervaardigd door de Gemeentelijke Archiefdienst te Delft. De code bij de onderschriften geeft aan waar de prenten zich in de historisch-topografische atlas van het Delftse Archief bevinden.

Afkomst van Balthazar Gerards

Als geboortejaar staat aangeduid 1557[2]. Hij was dus zevenentwintig jaar toen hij de moord pleegde. Zijn vader heette Jean Gérard en zijn moeder Barbe d'Emskerque. Balthazar was het negende kind in het gezin Gérard en de jongste der zonen. Er waren twaalf kinderen, vijf zonen en zeven dochters.

Jean Gérard was een tamelijk belangrijk man in Vuillafans. Hij bezat er land en oefende er de lagere rechtspraak uit. Meestal duidt men zijn functie aan als 'rechter en slotvoogd', in sommige boeken noemt men hem 'notaris'. De heer Courtieu, archivaris van Franche-Comté, vertelde me, dat dergelijke titels in de zestiende eeuw nog niet op een duidelijk omschreven beroep duidden. Als grondbezitter mocht Jean Gérard de rechtspraak uitoefenen over de mensen die op zijn grond woonden. Bemiddeling bij huwelijkscontracten, erfenissen en dergelijke kunnen geleid hebben tot de aanduiding notaris. Hij had echter geen kasteel. Het huis in de Rue Gérard is ook in zijn oorspronkelijke vorm zeker geen kasteel geweest, eerder een grote boerderij. Met het kasteel hoger op de helling, dat nu nog op de kaart aangegeven staat, had de familie Gérard niets te maken. Jean Gérard oefende zijn functie uit zonder juridische vooropleiding. Pas zijn zoons kregen de kans te studeren aan de in die tijd snel populair wordende universiteit van Dole. Twee broers van Balthazar werden priester, hijzelf en twee andere broers studeerden rechten. De opvoeding was streng katholiek en in het gezin Gérard was men zeer spaansgezind.

Balthazars moeder stamt uit een rijke koopmansfamilie in Besançon. De familie komt van oorsprong uit Nederland uit de omgeving van Dordrecht. De naam d'Emskerque laat gemakkelijk de oorspronkelijke naam Van (H)eemskerken raden.

In 'Beschryvinge der stad Dordrecht' door Matthys Balen en in andere geschriften over deze stad komt meermalen deze naam voor als: Van Eemskercke, Van Eemskerck, Van Eemskerk, Van Eems-kerk of Van Heems-kerk. In deze verschillende spellingen staat de naam in lijsten van schout en schepenen, bij begunstigers van het Gasthuis en het Agnietenklooster, in een akte van graaf Willem V van 23 mei 1351 en als raadsheer van Jan van Beieren in 1419. Volgens J.T. Mesmay[2] bewoonde Cornelis

van Eemskercke in Dordrecht een vorstelijk huis 'Vertemberg' genaamd. Vijf albasten leeuwen sierden de gevel. De familie had het recht begraven te worden in de hoofdkerk van de stad. Zij maakte deel uit van de lage adel.

De Dordtse voorvaderen van Balthazar Gerards hadden landerijen in de omgeving van de stad. Dat bezit ging verloren bij de Sinte Elisabethsvloed van 19 november 1421. De familie verhuisde naar Antwerpen en heette voortaan d'Emskerque d'Anvers. Aan het eind van de vijftiende eeuw vestigt Willem d'Emskerque d'Anvers zich in Besançon als lakenkoopman. Hij is getrouwd met Marguérite Prévostet. Balthazar's moeder - Barbe d'Emskerque - zouden we verwachten onder de zes kinderen van Willem en Marguérite. Helaas komt haar naam niet voor in de stamboom die Mesmay opstelde, zodat we Barbe niet met zekerheid kunnen plaatsen tot er nadere gegevens bekend worden.

Dat is wel jammer, want er gebeuren opmerkelijke dingen in de familie d'Emskerque. Gebeurtenissen die op de jeugdige Barbe ongetwijfeld diepe indruk gemaakt hebben en die een verklaring geven voor de wijze waarop zij later zelf haar eigen kinderen opvoedt. Van de vijf zonen van Willem en Marguérite zijn er twee priester en drie raken verwikkeld in processen, verdacht van ketterij en lutheranisme. In één geval komt de veroordeling na het overlijden van de verdachte. Men schrikt er niet voor terug, naast de gebruikelijke verbeurdverklaring van goederen, ook in het vonnis op te nemen, dat het lichaam van de overledene opgegraven moet worden en herbegraven in ongewijde aarde. Juridische actie van de familie brengt eerherstel en herroeping van het vonnis. In beide andere gevallen komt het niet tot veroordeling, er is slechts verdenking van ketterij. Toch kunnen we ons voorstellen, dat het in een familie met aan de ene kant drie ketters en aan de andere kant twee priesters, bij tijd en wijl tumultueus is toegegaan. Balthazars moeder hoort beslist wel ergens in dit familieverband. Annales Franc Comtoises vermeldt: 'Zij behoorde tot die familie van rijke kooplieden, die uit Holland kwam en die hun naam gegeven hebben aan de Rue d'Anvers in Besançon'[3].

Het is mogelijk dat bittere ervaringen in haar jeugd Barbe d'Emskerque er toe brachten haar kinderrijke gezin met straffe hand op te voeden in de ware roomskatholieke leer. Want dit is een mededeling die telkens weer opduikt in boeken en artikelen: het gezin Gérard was streng katholiek.

Eindnoten:

2. Familiegegevens van Balthazar Gerards zijn ontleend aan 'Dictionnaire historique, biographique et généalogique des anciennes familles de Franche-Comté' van J.T. Mesmay waarvan een gestencild exemplaar aanwezig is op het archief te Besançon.
2. Familiegegevens van Balthazar Gerards zijn ontleend aan 'Dictionnaire historique, biographique et généalogique des anciennes familles de Franche-Comté' van J.T. Mesmay waarvan een gestencild exemplaar aanwezig is op het archief te Besançon.
3. J. Suchet, Annales Franc-Comtoises deel X p. 242

De wereld waarin Balthazar Gerards opgroeit

We zijn gewend Franche-Comté (het gebied tussen Bourgondië en Zwitserland) als Frans gebied te beschouwen en dan lijkt het vreemd dat iemand uit die streek zich actief inlaat met de politiek van de lage landen.

In de zestiende eeuw hoorde Franche-Comté echter bij het Habsburgse rijk, waartoe ook gerekend werden de Nederlanden, Spanje, Duitsland, Oostenrijk, delen van Italië en bezittingen in Amerika en Indië. In dit uitgestrekte rijk vormde Franche-Comté een belangrijke diplomatieke en strategische verbindingsschakel. Zo liep de marsroute voor alle Spaanse troepen die naar de Nederlanden trokken door dit gebied.[4.]

Balthazar Gerards wordt geboren als Filips II twee jaar aan de regering is. Bij de spectaculaire machtsoverdracht te Brussel gaf de aftredende Heer der Nederlanden, Karel V, een opvallende ereplaats aan de jonge Willem van Oranje, op twee en twintigjarige leeftijd reeds veruit de rijkste en machtigste edelman in de Nederlanden. De spanning tussen de nieuwe Heer der Nederlanden Filips II en de protégé van het oude bewind, Willem van Oranje, is bekend. Hun stroeve samenwerking in de begintijd eindigde in verbitterde vijandschap, weergegeven in de twee grote stukken, ban en apologie, die later in dit boek aan de orde komen. In het conflict tussen Filips II en Willem van Oranje Staat Balthazar Gerards geheel aan de kant van Filips.

Willem van Oranje was als erfgenaam van René van Chalons ook burggraaf van Besançon, de hoofdplaats van het gebied waar Balthazar Gerards geboren werd. Hij bezat de uitgestrekte landerijen Lièvremont, Hostal en Dommartin ten zuiden van die stad. Beide gegevens hebben met deze geschiedenis te maken. Balthazar Gerards gebruikte een voorval in Besançon om zijn schuilnaam François Guyon geloofwaardig te maken en na de dood van Oranje werd de familie van de moordenaar beloond met verbeurd verklaard bezit van het slachtoffer: diezelfde landerijen in de omgeving van Balthazars geboortedorp.

Gebeurtenissen in de Nederlanden worden overal besproken, ook bij Balthazar thuis. Hij hoort er als negenjarige praten over de beeldenstorm van 1566. Beeldenstorm is de verzamelnaam van een reeks incidenten die op 10 augustus in de zuidelijke Nederlanden begon en die in een paar maanden tijd een einde maakte aan de voorzichtige poging de oude en de

nieuwe religie vreedzaam naast elkaar te laten leven. Nog altijd was de overgrote meerderheid van de bevolking katholiek en de tegenstelling tot de kleine protestantse minderheid werd door de beeldenstorm aanzienlijk verscherpt. Hoewel de beeldenstorm dwars tegen de politiek van Oranje inging en hij ook actief meehielp een eind te maken aan de ongeregeldheden, stelde de Spaanse propaganda hem verantwoordelijk. De heftige verontwaardiging in katholieke kring over het optreden van de kerkschennende ketters moet diepe indruk gemaakt hebben op de jonge Balthazar. Deze gebeurtenis en latere berichten over het gruwelijk optreden van de geuzen verklaren zijne felle haat tegen de ketters. Haatgevoelens die zich richten op één man in wie hij de hoofdschuldige ziet voor alle kwaad de koning en de kerk aangedaan: Willem van Oranje.

In de jeugd van Balthazar Gerards was de kerkhervorming al een wijdverbreide beweging. Het ging nog altijd om kleine aantallen, die de 'nieuwe leer' toegedaan waren, maar hun invloed nam toe. Er zijn geen duidelijke getallen bekend van het aantal aanhangers van de reformatie, velen namen aanvankelijk een tussenpositie in, men zag wel wat in sommige reformatorische ideeën, maar hield zich toch nog in grote lijn aan de katholieke leer.

In de loop van de tijd verscherpten de tegenstellingen en ontstond een stereotiep beeld van de tegenstander, dat weinig ruimte liet voor een genuanceerd oordeel.

In de eerste helft van de zestiende eeuw was het nog mogelijk dat de katholieke Franse koning Frans I welwillend stond tegenover kerkhervormingen. Het moesten dan wel hervormingen zijn *binnen* de bestaande kerkorganisatie. Zijn enthousiasme verflauwde toen in Duitsland de hervorming van Maarten Luther oncontroleerbare volksbewegingen opriep. Krachten die de hervormer zelf ook niet meer in de hand kon houden, zoals de grote boerenopstand van 1525. Nog meer schrik veroorzaakte de radicale nevenstroom van de hervorming: die van de wederdopers. De wederdopers of anabaptisten vormden verschillende groeperingen die met elkaar gemeen hadden, dat ze de doop bedienden op volwassen leeftijd en dat ze de volstrekte scheiding van kerk en staat nastreefden. Een voor die tijd revolutionaire gedachte. De meeste wederdopers waren voorstanders van volstrekte geweldloosheid, maar een groep die onder Jan van Leiden in 1534-1535 met geweld de macht overnam in Munster bezorgde de wederdopers voorgoed een slechte naam. Amsterdam beleefde ook een wederdopersoproer. Korte tijd later was het met de anabaptisten als gewelddadig-revolutionaire beweging gedaan.

Bij Frans I is de reactie op het reformatorisch radicalisme goed merk-

baar. In de jaren rond 1534 laat hij de protestanten in zijn land fel vervolgen. Direkte aanleiding voor die vervolgihg was een preek van de rector van de universiteit van Parijs, waarin deze zich keerde tegen maatregelen die men van katholieke kant nam tegen de protestanten. Die preek was overigens niet geschreven door de rector zelf, maar door een vierentwintigjarige theoloog: Jean Cauvin, beter bekend als Johannes Calvijn.

Sindsdien heeft Calvijn grote invloed gehad. Zijn ideeën en de daden van zijn volgelingen bepaalden het verloop van de geschiedenis in tal van landen. In 1534 verscheen zijn beroemde boek 'Institutio christianae religionis', in beginsel een boek ter verdediging van de vervolgde protestanten dat de voornaamste geloofszaken duidelijk stelde, later uitgewerkt tot een omvangrijk theologisch vertoog, dat de calvinistische leer samenvatte.

Als staatsvorm wilde Calvijn geen absolutisme, waarbij alle macht bij de koning berust, maar een regeringsvorm waarbij de macht voornamelijk wordt uitgevoerd door een aristocratisch middenkader. Van volksregering was in deze visie geen sprake. Verzet tegen een koning was onder bepaalde omstandigheden toegestaan aan de lagere overheden, echter nooit aan het volk. Indien iemand op grond van zijn godsdienstige overtuiging de wereldlijke overheid niet kon gehoorzamen, behoorde men de straf te aanvaarden voor die ongehoorzaamheid. Pas toen vervolging en godsdienstoorlogen een verdere radicalisering van de standpunten veroorzaakten, traden accentverschuivingen op en werd door de calvinistische leiders verzet erkend en gewaardeerd.

Hoewel Calvijn in Luther de grondlegger van de reformatie erkende, was zijn benadering heel anders dan die van Luther. Calvijn was zesentwintig jaar jonger dan Luther en in de tijd dat Calvijn actief was, organiseerde de katholieke kerk de tegenaanval. Het was de tijd van het grote concilie van Trente, de kerkvergadering van de contra-reformatie. Het was ook de tijd waarin de strijdbare orde der jezuïeten ontstond.

Luther kon nog hopen op hervorming binnen de kerk, Calvijn wist vanaf het moment dat hij voor de reformatie koos dat hij buiten en tegenover de rooms-katholieke kerk zou staan. Zijn leer is dan ook onverdraagzamer dan die van Luther.

In het jaar waarin Calvijn overlijdt, 1564, is Balthazar Gerards zeven jaar oud. Dan zijn met name in Frankrijk de partijen al zover uit elkaar geraakt, dat er geen sprake meer kan zijn van begrip voor de tegenstander. Franche-Comté verschilt hierin niet van het door godsdienstoorlogen verscheurde buurland.

Als Alva in 1567 in Franche-Comté orde op zaken stelt, sterven ook hier mensen om hun godsdienstige overtuiging. Ook in Franche-Comté geldt: de

tegenpartij is de ketter en de ketter verdient de dood.

In de wereld waarin Balthazar Gerards opgroeide, waren de Franse godsdienstoorlogen belangrijke gebeurtenissen.

De vervolging door Frans I leidde tot godsdienstoorlog onder zijn kleinzoon Karel IX. Het gezag van de kroon was sterk verzwakt. Er woedde een felle machtsstrijd onder de adel. De staatskas was bankroet, er heerste in feite anarchie.

Door de voortijdige dood van zijn vader en oudste broer was Karel IX reeds op tienjarige leeftijd koning, voorlopig onder regentschap van zijn dominerende moeder, Catharina de Medici.

De adel groepeerde zich rond de rivaliserende families De Guise (katholiek) en De Bourbon (protestant).

Frans I was de grondlegger van het Franse absolutisme, volgens welke de adel een ondergeschikte rol te vervullen zou krijgen. Zijn zoon en kleinzoon zetten die politiek voort. Bij hun machtsstrijd kregen de families De Guise en De Bourbon beiden steun van de lagere adel in hun verzet tegen het vorstelijke absolutisme. Het religieuze element maakte deze machtsstrijd tegelijk ingewikkelder en overzichtelijker. Ingewikkelder omdat door de godsdienst alle lagen van de bevolking bij deze adellijke twisten betrokken raakten, overzichtelijker omdat er twee duidelijk tegengestelde partijen zijn waar men zich bij aan kon sluiten: hugenoot en katholiek.

De naam hugenoten gebruikt men voor de protestantse groeperingen in Frankrijk sinds 1560, het jaar waarin ze zich nauw verenigden. Het woord moet een verbastering zijn van Eidgenossen - eiguenots.

Tot 1572 gaat het er de elkaar bestrijdende partijen om het hof en de koning in hun greep te krijgen. Hebben de katholieken het voor het zeggen dan zijn er samenzweringen en aanvallen van hugenotenkant, hebben de hugenoten tijdelijk de macht dan volgt een felle katholieke reactie. De gehele periode van de godsdienstoorlogen in Frankrijk wordt gekenmerkt door buitengewone wreedheid over en weer. Dat blijkt al meteen uit het voorval waarmee de eerste godsdienstoorlog begon: het bloedbad van Vassy. Hertog Frans de Guise trok op 1 mei 1562 met een groot aantal zwaar bewapende volgelingen door Vassy, bij de grens met Lotharingen. Hij hoorde dat hugenoten een godsdienstoefening hielden in een schuur. De hertog drong het gebouw binnen en liet alle aanwezige hugenoten doden.

Tijdens de openlijke oorlog die daarna uitbrak richtten de hugenoten een massale moordpartij aan in de streek Dauphiné en de katholieken in Gascogne. In het algemeen streed de katholieke partij het gelukkigst en na enige tijd restte de hugenoten nog slechts een klein gebied, met Orléans als voornaamste bolwerk. Toen katholieke troepen onder Frans de

Guise Orléans belegerden, wierp men van hugenotenkant met succes het wapen van de sluipmoord in de strijd. De moord op de katholieke aanvoerder betekende de redding van Orléans.

Door de opvallende parallel met de latere moord te Delft is het de moeite waard hier te vermelden hoe deze aanslag geschiedde.

Frans de Guise werd vermoord door de jeugdige Poltrot de Meré. De moordenaar liet zich als dienaar aannemen in de hofhouding van hertog Frans de Guise. Hij schijnt lang geaarzeld te hebben, tot driemaal toe verzocht hij van zijn taak ontheven te worden. De grote hugenoten-voorman Theodoor Beza kwam er zelfs aan te pas. Hij zou Poltrot gezegd hebben dat hij zijn daad met onbezwaard geweten kon volvoeren, de engelen zouden hem bijstaan en als hij omkwam ging hij rechtstreeks naar de hemel. Verder zou de moordenaar geld beloofd zijn. Deze bijzonderheden vermeldt de geschiedschrijver Kervyn de Lettenhove, in zijn boek 'Les Huguenots et les Gueux'[5.] - , dat een katholiek gekleurd beeld geeft van het tijdperk.

De overeenkomst met de geschiedenis van Balthazar Gerards is, dat Balthazar vóór hij de moord pleegde van een priester de verzekering kreeg: 'Als je deze opdracht uitvoert zal hemelse genade je ten deel vallen en mocht je omkomen dan zul je tellen onder de hemelse martelaren'. Verder trachtte ook Balthazar Gerards via een functie aan het hof van Oranje in de buurt van zijn toekomstige slachtoffer te komen.

Op de avond van 18 februari 1563 vuurde Poltrot de Meré vanuit een hinderlaag een pistool geladen met drie kogels af op De Guise. De wond was niet ernstig, maar naar verluidt waren de kogels vergiftigd. Dit is een beschuldiging die vaker klinkt in dergelijke verhalen. Meestal doelt men op kogels die zodanig gekauwd of gesneden zijn, dat er gemene wonden door ontstaan. Kleine loodrestjes of gewoon vuil veroorzaken dan ontstekingen en wondkoorts waaraan de getroffene overlijdt.

Ook Balthazar Gerards vuurde drie kogels af met één schot en ook hij wilde voorbewerkte kogels gebruiken.

De geschiedenis van Poltrot de Meré eindigt als een tragi-comedie: Hij had een paard klaar staan, zag kans te ontsnappen, galoppeerde de hele nacht en.... stond 's ochtends weer voor het kamp waar vandaan hij gevlucht was. In paniek vluchtte hij toen te voet en verborg zich bij een boer. De boer gaf hem aan en Poltrot moest hangen. Frans de Guise stierf vijf dagen na de aanslag aan zijn verwondingen. De katholieke partij stelde de hugenoten-admiraal De Coligny aansprakelijk voor de aanslag. Men zwoer wraak op hem te nemen, wraak die volgde bij de bekende bloedbruiloft te Parijs in 1572. Hoewel De Coligny zich volkomen onschuldig achtte aan de aanslag op Frans de Guise, wist hij dat het de tegenpartij ernst was.

Er werden zeer veel moordaanslagen gepleegd. Het overgrote deel van de beraamde aanslagen, mislukt of verijdeld, is nooit aan het licht gekomen. Er waren dikwijls sterfgevallen waarbij het vermoeden van gifmoord bestond. Slechts een klein topje van de ijsberg is te zien: moorden op hoofdrolspelers op het politiek toneel en enkele zeer bekend geworden mislukkingen. Onthullender dan wederzijdse beschuldigingen zijn officiële stukken zoals de schriftelijke aanbeveling van de paus bij een uitgeloofde beloning voor moord op De Coligny, de ban van Filips II over Willem van Oranje en, in 1570, de excommunicatie van de Engelse koningin Elisabeth I door de paus, met de toevoeging dat moord op de koningin de pauselijke zegen heeft. Bij die gelegenheid verstrekte de paus zeshonderdduizend dukaten aan de katholieke kerk in Engeland om 'er iets aan te doen'.

De geschiedenis van de Franse godsdienstoorlogen is vol van moordaanslagen én massale slachtingen onder weerloze tegenstanders, waarvan de Parijse bloedbruiloft de bekendste is. Die laatste gebeurtenis, in de nacht van 23 op 24 augustus 1572, betekende het einde voor De Coligny en vele andere hugenoten. Het betekende ook het einde van de periode waarin de koning trachtte boven de partijen te staan. Dit was een grote verandering, die ook invloed had op het denken over de verhouding tussen vorst en volk: Mag de onderdaan in opstand komen tegen de vorst? De filosofen die zich met deze vraag bezighielden duidde men aan met de verzamelnaam monarchomachen (letterlijk: vorstenbestrijders). Zij verkondigden de theorie dat de onderdanen het recht hadden de vorst ongehoorzaam te zijn of zelfs te doden als hij regeerde in strijd met het 'contract' waarbij hem de macht verleend was. De gedachte aan een contractrelatie tussen vorst en volk is al heel oud, met name in de Nederlanden. Zestiende-eeuwse schrijvers kwamen bij voorkeur met voorbeelden uit de Bijbel of uit de vroege middeleeuwen. Geschriften over deze problematiek waren allang in omloop. Door de Parijse bloedbruiloft werd men genoodzaakt zijn standpunt nader te bepalen, scherper te formuleren. Het feit dat de koning openlijk geweld pleegde tegen zijn volk maakte herbezinning op de verhoudingen nodig. Vóór 1572 kon men in Frankrijk nog doen alsof fouten van de koning de schuld waren van slechte raadgevers. Men stelde het graag voor alsof de vorst het wel goed bedoelde en ook zeker wel beter zou regeren als hij maar beter geïnformeerd was. Het was een constructie waaraan men behoefte had om het koningschap althans naar de vorm intact te laten.

In de Nederlanden bleef een dergelijke schijnvertoning doorgaan tot 1581. Vervolging, plundering, onderdrukking, het was officieel allemaal het werk van slechte adviseurs en landvoogden. Het Wilhelmus ontstond vóór 1581 en daarom zingen we bij alle hoogtepunten van nationale

betekenis nog steeds dat we 'de koning van Hispanjen altijd hebben geëerd'.

De monarchomachen stelden dat een vorst die regeerde als een tiran gedood mocht worden, eigenlijk zelfs gedood *moest* worden. Waarbij als tiran beschouwd kon worden de vorst die zich met geweld en listige kunstgrepen van de regering meester maakte of die zich niet hield aan wetten en overeenkomsten, dan wel het land op andere wijze ten gronde richtte.

De monarchomachen schreven vanuit de calvinistische visie, maar hun ideeën werden door katholieken overgenomen en toegepast op protestantse vorsten.

Van Spaanse en katholieke kant bezien is ook Willem van Oranje een tiran omdat hij zich (zoals in de ban staat)' met geweld en listige kunstgrepen van de regering meester maakte'. Hij noemde zich stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, maar de koning had een ander aangesteld. Dat Oranje zijn stadhouderschap kreeg uit handen van de opstandige steden kon men in Spanje slechts als onwettig zien. Dat viel onder de 'listige kunstgrepen'. Dat zijn gezag in de opstandige gewesten mede gevestigd werd door het militair ingrijpen van de geuzen stempelde hem in de ogen van zijn tegenstanders tot een man die zich met geweld van de regering had meester gemaakt.

Balthazar Gerards zal degeen zijn die de 'tiran' Willem van Oranje doodt. Hij vindt dat hij er het volste recht toe heeft, dat het zijn plicht is. Veel tijdgenoten hebben hem bewonderd om zijn daad, ze zijn er hem dankbaar voor geweest. Hij leeft in een tijd waarin twee levensovertuigingen elkaar met niets ontziend fanatisme bestrijden. Een tijd waarin de theorie van de monarchomachen een filosofie geeft die de moord op tirannen rechtvaardigt.

Wat Balthazar Gerards thuis hoort over de opstandige gewesten en hun leider geeft hem alle reden die ketter fel te haten. Als hij de ban leest van Filips II over Willem van Oranje staat het er nog eens zwart op wit: Oranje heeft de verbannen ketters terug laten komen, hij heeft overal de vrije hand gegeven aan calvinistische predikanten, hij heeft vrijheid van geweten toegestaan en de kerken laten plunderen, hij heeft de goede pastoors verdreven en de katholieke eredienst verboden en dat alles met zijn gebruikelijke huichelachtigheid, zeggend dat het hem speet en dat hij het niet kon voorkomen.

De successen van Parma in de jaren na 1578 schijnen een bevestiging van het gelijk van de koning. Het gebied van de opstandelingen brokkelt af. Als de centrale figuur van het verzet valt, zal ongetwijfeld de opstand zelf ineenschrompelen, de kerk zal in haar oude glorie hersteld worden en de ketterij zal verdwijnen. Welk een Gode welgevallige daad is de moord op Willem van Oranje!

Eindnoten:

4. Franche-Comté vormt vanouds het vrijgraafschap Bourgondië binnen het hertogdom Bourgondië. Het is eeuwenlang betwist gebied geweest tussen Bourgondië, Frankrijk en Duitsland. Onder keizer Karel V was het een autonoom gebied, dat staatsrechtelijk met de Nederlanden verenigd was in de Bourgondische Kreits. Ook hier werd Willem van Oranje, erfgenaam van het naburige Chalon en in 1561 titulair-stadhouder van Franche-Comté, leider van de oppositie. In 1678 - vrede van Nijmegen - kwam het gebied voorgoed aan Frankrijk. Het heeft tegenwoordig een

aparte regionale status, het omvat de departementen Doubs, Jura, Haute-Saône en het Territoire de Belfort. De hoofdplaats is Besançon.

5. Kervyn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux deel I p. 121-128.

Jeugd van Balthazar Gerards

Meteen na de moord schreef Balthazar Gerards een uitvoerige bekentenis; daarin noemt hij één gebeurtenis in 1578 en verder schrijft hij over wat hij deed na 1582. Bij de verhoren na de moord gaat het ook alleen over de voorbereiding van de daad. Het geboortejaar 1557 is niet te vinden in authentieke documenten, het is een schatting.

In een Frans boek uit de vorige eeuw vermeldt de schrijver dat hij in het archief van Vuillafans een parochieregister aantrof waaruit bleek dat Balthazar in 1568 peter was van een kind in dat dorp.[6.] Balthazar was toen dus ongeveer elf jaar oud. Een jaar later ging hij studeren in Dole. De universiteit van die stad was zeer beroemd. De Studie van Balthazar zal een combinatie van leren en werken geweest zijn. De twaalfjarige had een baantje op de griffie van het gerechtshof.

In een boek van een tijdgenoot[7.] staat iets over die periode. Balthazar Gerards wordt er beschreven als zwak en klein van stuk. Dit twaalfjarige jongetje hoorde op het gerechtshof over het leed dat de geuzen veroorzaakten, over de oorlogen en de plunderingen die plaatsvonden onder leiding van de prins van Oranje. Hij maakte zich daar heel kwaad over en zwoer dat hij die kerel zou doden. Hij deed hier zo opgewonden over en herhaalde zijn bedreiging zo vaak, dat het de toehoorders begon te vervelen. Men gaf hem te verstaan dat hij zijn grote mond moest houden. Waarschijnlijk heeft Balthazar zich na die terechtwijzing stil gehouden. Het eerstvolgende teken van haat tegen Oranje toont hij in 1578, als hij eenentwintig jaar oud is. Dit is het voorval dat hij zelf noemt in zijn bekentenis. Men sprak weer over de gebeurtenissen in de Nederlanden. Het was de verwarde tijd na de pacificatie van Gent, het verdrag dat een einde had moeten maken aan de godsdienststrijd en waar zo weinig van terecht kwam. Ondanks verdragen en afspraken ging de calvinistische expansie door en hoewel Oranje het graag anders had gewild, stond hij in werkelijkheid machteloos. Balthazar maakte zich erg boos over de 'doortrapte schurkenstreken' van de prins van Oranje. Hij had een dolk in zijn hand, die stak hij woedend in de deur en riep daarbij: 'Ik zou willen dat die stoot in het hart van de prins van Oranje zou zijn gegeven'. Eén van de aanwezigen zei: 'Je behoort geen vorsten te doden of te bedreigen. Als het de wens is van onze koning dat deze Nassau gedood wordt, heeft

zijne majesteit voldoende macht om dat te doen, of er bevel toe te geven, maar hij zal niet graag zo'n goede aanvoerder verliezen'. Daar blijft het bij. Balthazar praat er niet meer over. Het is zeer de vraag of hij in die tijd echt van plan is geweest Oranje naar het leven te staan. Waarschijnlijk zijn zijn uitroepen uitingen van opgekropte haat.

Hoe ver Balthazar kwam met de rechtenstudie is niet bekend. De archieven van de universiteit van Dole zijn verdwenen. Een pamflet dat na de moord verscheen beschrijft Balthazar Gerards als: 'eenen jonckman van ontrint 25 jaren - wesende oock wel geleert, welsprekende, ende in zijnen handel seer actijf'.

Uit zijn verdere levensloop blijkt dat hij goed kon schrijven, in staat

Fig. 3. HA. 1324 portret Balthazar Gerards, gravure door R. Vinkeles en C. Bogerts naar J. Buys. 18e eeuw. maat: 8.5×7.5 cm.

was met grote vasthoudendheid en intelligentie een plan uit te voeren en bezeten was van een agressief fanatisme, dat hij echter bij voorkeur niet toonde in uiterlijk gedrag. Hij moet een vrij onopvallend mannetje geweest zijn, dat heel goed in staat was zich anders voor te doen dan hij was. Als deze man op het juiste moment het passende bevel kreeg was hij tot alles in staat. En dat bevel bereikte hem in de vorm van de ban over Willem van Oranje, uitgesproken door Filips II, voor een jurist een zéér passende vorm! Het was het vonnis van de koning over de opstandeling en de koning riep alle goede en trouwe onderdanen op dit vonnis te voltrekken. De ban was voor Balthazar Gerards het teken dat de koning het niet alleen af kon, hij had hulp nodig en die hulp zou hij krijgen.

De ban

De ban heet voluit: Ban ende Edict by forme van proscriptie (vogelvrijverklaring), uitghegaen ende ghedecreteert by onsen allerghenadichsten Heere de Coninck, teghens Wilhelm van Nassau, Prince van Orangien, als hooft, *beroerder ende bederver van tgheheel Christenrijck*, ende namentlijck van dese Nederlanden: Waerby eenen yeghelijcken geaucthorizeert wordt van hem te beschadighen, offenderen ende uiter werelt te helpen, met loon ende prijs voor den ghenen die des doen, oft daertoe assisteren sullen.

De auteur van het stuk is waarschijnlijk Christoffel d'Assonleville, raadsheer van Parma, een man met wie ook Balthazar Gerards te maken kreeg.[8.]

Na een lange aanhef met alle titels van Filips II, waaruit moet blijken welk een machtig vorst hier spreekt, beschrijft het stuk hoe goed Wilhelm van Nassau behandeld is door Karel V en na hem door Filips II. Bij de opsomming van gunstbewijzen herinnert de koning er in een klein tussenzinnetje aan, dat dit alles gebeurde voor Wilhelm van Nassau 'hoewel hij een vreemdeling ende uitheemser was', eerste hatelijkheidje in een lange reeks verwijten.

Daarna volgt een uiteenzetting van wat volgens de koning van Oranje verwacht had mogen worden: 'alle ruste ende tranquilliteyt in onse staten ende landen te handthouden ende mainteneren'. Maar wat doet de onverlaat? Nauwelijks is de koning uit de Nederlanden vertrokken of 'voorghemelde Wilhelm van Nassau' tracht alle anti-koningsgezinde elementen uit het land om zich heen te verzamelen. En wat zijn dat voor mensen? '[...] belast met schulden, vyanden vander justitie, liefhebbers van nieuwicheden, ende boven al de ghene die ter saecken van de Religie bedraghen (beschuldigd) oft ghesuspecteert (verdacht) waren'. Dus: armoedzaaiers, misdadigers, revolutionairen en zij die om het geloof vervolgd werden.

Het smeekschrift der edelen wordt Oranje aangerekend, want bij de ondertekenaars waren veel jonge edellieden die dagelijks bij hem over de vloer kwamen en zijn broer Lodewijk van Nassau hielp erbij. De koning verwijt Oranje het oogluikend toelaten van de ketterse 'valsche predicatiën' en de beeldenstorm. Dit laatste meet de koning breed uit. De beeldenstorm vond volgens hem plaats op advies, met medeweten en met medewerking van Willem van Oranje.

In de lange opsomming van beschuldigingen die aan de eigenlijke ban voorafgaan komen dan nog voor: - het verjagen of laten vermoorden van geestelijken en kloosterlingen, dan wel het niet beletten of bestraffen van zulke moorden.

- het huwelijk met een gewezen non (de abdis Charlotte de Bourbon) terwijl zijn wettige echtgenote (Anna van Saksen) nog in leven was.
- het uittreden uit de katholieke kerk en de overgang naar het calvinisme.
- de rol van Oranje in het verzet van Holland en Zeeland en zijn onbetrouwbaarheid ten tijde van de pacificatie van Gent.
- de wijze waarop Oranje in 1577 aan de macht kwam, familieleden op belangrijke posten benoemde en hoe hij de bevolking plunderde en belasting liet betalen zonder daar eerst toestemming voor te vragen.[9.]
- de wijze waarop Oranje bemiddelingspogingen van de Duitse keizer saboteerde.
- het sluiten van de Unie van Utrecht tegen de koning.

In deze lange opsomming wordt er wel vier keer op gewezen, dat Willem van Oranje en zijn broers 'uitlanders' zijn. Dat moet men in de Nederlanden niet vergeten. Zij roepen daar nu wel zo hard dat alle (Spaanse) buitenlanders moeten verdwijnen, maar ze halen zelf buitenlanders binnen.

Dan komt het eigenlijke vonnis: 'Soo eest, dat wy [...] Sonderling aenschouw nemende op alle zijne boose ende erghe stucken ende feyten, ende dat hij alleen thooft, autheur ende promoteur is van alle dese beroerten, ende principaelste perturbateur (rustverstoorder) van allen onser landen ende staten, ende opt cortste, *die ghemeyn peste vander Christenheyt: Verclarende den selven als schelm ende verrader, ende vyandt van ons ende vande landen.*' Vervolgens wordt in lange zinnen de prins in de ban gedaan en volgt het verbod aan alle onderdanen met hem om te gaan, hem voedsel, drank of onderdak te geven en krijgt eenieder toestemming hem te arresteren of in persoon of goederen 'te hinderen, aentasten ende offenderen'. 'Exponerende ende overleverende den selven Wilhelm van Nassau, ter beliefte, spot, ende proye van eenen yegelijcken, als vyandt vanden menschelijeken geslachte' [...] En indien iemand dit vonnis uitvoert, 'ons den selven overleverende doot oft levende, oft dien

selfs vanden leven beroovende: Wy den selven sullen doen gheven [...] terstont nae dat die saecke volbracht sal wesen, die somme van vijfentwintich duysent goude Croonen'. Verder krijgt de dader vergeving van eventueel eerder gepleegde misdaden en verheffing in de adelstand. De ban is dus een onverbloemde uitnodiging aan zowel fanatici als aan criminele elementen om in één klap eer, fortuin en vergeving te verwerven.

Het stuk eindigt met de opdracht aan overheidsdienaren om de inhoud hiervan bekend te maken, opdat niemand kan beweren dat hij het niet wist. Een opvallende bepaling is nog dat waar afkondiging niet mogelijk is (in het opstandige gebied), de bekendmaking in plaatsen zo dicht mogelijk bij de grens moet gebeuren en dan rechtsgeldigheid heeft voor de gebieden waar de stem van de koning niet meer gehoord wordt.

De datering is 15 maart 1580, maar de ban komt pas eind augustus uit. Het plan Willem van Oranje in de ban te doen is bedacht aan het hof in Spanje. In de Raad van State zijn de adviseurs van de landvoogd Parma het onderling niet eens. Velen zien er niets in. In een brief aan de koning geeft Parma de beide hoofdstromingen in zijn raad weer, zonder echter zijn eigen oordeel uit te spreken. Een aantal leden van de Raad van State meent: De ban uitspreken is zinloos, het maakt Oranje alleen maar waakzamer en het is oneervol. Anderen zeggen: De ban uitspreken isgoed, het is vaker gedaan en met minder reden.

Als het volbrengen van de opdracht moeilijk is, is de beloning des te meer op zijn plaats.

In de concepttekst kwam nog een passage voor waarin Willem van Oranje bedenktijd werd gegeven; dit gedeelte schrapte Filips. Parma suggereerde nog de afgevaardigden van de Staten in deze zaak te kennen voor de koning zou besluiten Oranje in de ban te doen. Filips II voelde daar niets voor en droeg zijn landvoogd in een brief van 1 mei 1980 op de ban zo spoedig mogelijk te publiceren. Binnen drie weken herhaalde de koning dit bevel en voegde er aan toe het stuk niet alleen in het Frans en het Nederlands, maar ook in het Spaans, Duits en Italiaans uit te geven. (Het Spaanse leger bestond uit Spaanse, Duitse en Italiaanse regimenten, de zogeheten 'naties')

Op 15 juni verzond Parma de ban met een begeleidende brief aan alle gouverneurs en gerechtshoven in het land. De toevoeging van de landvoogd dat dit gebeurt op uitdrukkelijk bevel van de koning geeft de indruk dat Parma zelf niet zo gelukkig was met dit beleid.

We zagen al dat de Raad van State niet eenstemmig was. Tijdgenoten achtten de ban als zodanig geen ongebruikelijk of verwerpelijk wapen, maar voor velen was het de vraag of Filips II wel het recht had de ban uit te spreken over de souvereine vorst Willem van Oranje, wiens rechten als zodanig erkend waren door de koning van Frankrijk en de koningin van

Engeland. Ook meenden juristen dat de koning van Spanje door vredesonderhandelingen aan te knopen met Oranje hem in feite erkend had als souverein vorst. Indien Oranje aldus gelijke in rang was van de Spaanse koning, kon deze hem niet meer behandelen als een gewone verrader en opstandeling. Een ander bezwaar tegen de ban als strijdmiddel was het oneervolle van dit wapen: Na een periode van openlijke oorlog deed de koning een beroep op sluipmoordenaars om zo te bereiken wat hem op andere wijze niet lukte.

Renon de France, zestiende-eeuws auteur, die over rechtstreekse informatie beschikte van de Spaanse kant, noemde nog als nadeel dat de ban Willem van Oranje populairder zou maken 'want het is de aard van de mensen, dat zij altijd diegene van hun partij trachten te verheffen, die ze in gevaar zien verdrukt te worden door hun tegenstanders'.[10.]

De uitgeloofde beloning is zeer hoog: vijfentwintig duizend kronen. Om een indruk te krijgen hoe groot dat bedrag is, moeten we proberen te berekenen hoeveel gulden dat destijds was en wat men er omstreeks 1580 mee kon kopen. Dit blijkt nogal moeilijk. De schatting die hier volgt is niet meer dan een voorzichtige benadering aan de hand van gegevens uit de literatuur over de geschiedenis van lonen en prijzen.

De voornaamste rekeneenheid was de gulden, verdeeld in twintig stuivers. De kroon waarvan in de ban sprake is, is een gouden munt waarvan twee waarden worden gegeven: twee gulden en zeventien stuivers in 1548 en drie gulden en achttien stuivers in 1621[11.]. Gelet op deze waardestijging van de kroon met één gulden en één stuiver in drie en zeventig jaar, stellen we de koers van de kroon rond 1580 op drie gulden en tien stuivers. Pe uitgeloofde beloning komt dan overeen met 87500 gulden. En dat in een tijd waarin een werkman in het bouwvak een halve tot een hele gulden per dag verdiende en het loon van landarbeiders maximaal een halve gulden per dag was. In perioden dat er niet gewerkt kon worden was er geen inkomen, zodat iemand die goed verdiende met ongeveer tweehonderd en vijftig gulden per jaar rond moest komen. Zo bezien komt de beloning die de koning van Spanje uitloofde overeen met het jaarloon van driehonderd en vijftig man. Toen het na de dood van Oranje op uitbetaling aankwam had Filips II niet zoveel geld voor de familieleden van Balthazar Gerards. Hij beloonde ze met landerijen in Franche-Comté, die hoorden bij het verbeurdverklaarde bezit van Willem van Oranje. Zodat via een omweg het slachtoffer zijn eigen moordenaar betaalde.

Eindnoten:

6. J. Suchet, Annales Franc-Comtoises deel X p. 244.
7. Renon de France, l'Histoire des causes et de la Désunion, Révoltes et Altérations des Pays Bas, deel 5, hfdst. 26. geciteerd door Gachard (zie literatuurlijst).
8. A. Alberts en J.E. Verlaan, Apologie van de prins van Oranje p. 14.
9. Bedoeld is hier de aanstelling van Oranje tot 'ruwaard' van Brabant in september 1577, nadat de prins in 1576 (jaar van de Pacificatie van Gent) al erkend was als 'Hooft en Hoogste Overheid' van Holland en Zeeland.
10. 'Car la nature des peuples est telle qu'ils taschent toujours d'eslever ceulx de leur party, qu'ils voient en danger d'oppression de leurs adversaires'.

11. H. Enno van Gelder, De Nederlandse Munten.

De Apologie

Het antwoord op de ban is de Apologie, het grote verweerschrift waarin Oranje de beschuldigingen van de hand wijst en op tal van punten in de tegenaanval gaat. De historicus Blok heeft beredeneerd dat de Apologie tussen 15 September en 15 oktober 1580 is geschreven door Pierre l'Oyseleur de Villiers, hofpredikant van Willem van Oranje vanaf 1577.[12.] De Villiers, ongeveer even oud als de prins, was een geleerd man, die in een voortreffelijke stijl pamfletten en andere stukken schreef. Hij blonk uit als theoloog en jurist. Nog in hetzelfde jaar 1580 kregen de Staten Generaal de Apologie aangeboden, want Oranje ging er van uit dat hij daar verantwoording af moest leggen voor zijn daden en niet bij de koning. De prins kreeg een compagnie ruiters als lijfwacht, maar men kon er niet toe besluiten het verweerschrift van Oranje uit te geven namens de opstandige gewesten. De vereiste eenstemmigheid ontbrak hiervoor.

De aanval op het persoonlijke leven van Filips II ging sommige afgevaardigden te ver, vooral als men stemde namens een gewest dat spoedig heroverd kon worden door de succesvolle Spaanse landvoogd Parma. De Apologie mocht wel in druk verschijnen als persoonlijk verweerschrift van Oranje met toestemming van de Staten van Holland. Er bleek veel belangstelling voor te bestaan. Het boekje is vele malen herdrukt en in vele talen over heel Europa verspreid. De voornaamste punten opsommend staat er het volgende in de Apologie: Inleiding: 'Wat can ter weerelt doch aenghenamer wesen [...] dan totter doodt toe gehaet te werden van zijnen ende des vaderlandts vyanden'. Verder wijst de spreker er op dat de vijand hem een ruimer strijdperk geeft dan hij ooit had durven wensen. Hij moet wel spreken want het zijn geen onbelangrijke pamflettenschrijvers die hem aanvallen, maar mensen met grote titels. Zij zijn in het voordeel door die grote titels en omdat kwaadsprekerij altijd een gewillig oor vindt.

Zo blijkt de Apologie meteen vanaf het begin een toespraak, weliswaar gericht tot de Staten Generaal, maar over hun hoofden heen tot heel Europa. Het is een goed gecomponeerde, grote, politieke rede. Door meteen al in het begin heel nadrukkelijk te stellen, dat de vijand veel machtiger is (met een ironische ondertoon over de pompeuze opsomming van titels in de ban) en dat men het liefst luistert naar de kwaadpreker, verzekert de spreker zich van de sympathie van zijn toehoorders en stelt

tegelijk heel duidelijk: de ban berust op roddel en achterklap. Dan volgt een samenvatting van de beschuldiging. Door alles wat in de ban staat kort na elkaar te plaatsen met enkele trefwoorden verliest de beschuldiging veel kracht. Zo opgesomd is ze meer lachwekkend dan ernstig.

De spreker begint niet meteen zijn onschuld aan te tonen, want de ban opent met een menigte beschuldigingen, daarom moet Oranje eerst daarmee afrekenen.

Het eerste wat weersproken wordt: De keizer (Karel V) zou Willem zo goedgunstig behandeld hebben, bijvoorbeeld door hem toe te staan zijn neef René van Chalons op te volgen in het prinsdom Oranje. Met veel omhaal van woorden wordt deze bewering weerlegd. De opvolging was een recht, onrecht zou het geweest zijn als het *niet* toegestaan was. Dit alles wordt bewezen met een uitvoerige uiteenzetting hoe het nu wel in elkaar zat met die opvolging. Meteen daarna keert de spreker de zaak om: Spanje is de voorgangers van de prins van Oranje zoveel verschuldigd, dat het maanden zou kosten om alles op te noemen. Er volgt een opsomming van wat graaf Engelbert en andere voorouders van Willem gedaan hebben voor de voorouders van Filips. Dit is naar een climax toegeschreven en eindigt met: 'Jae en hadden die van Nassau hier te vooren niet gheleeft ende hadden die van Orangien niet dapper in de wapenen gheweest, aleer dat desen Coninc gheboren werd: hy en soude niet so veel tittelen gheset hebben in den beginne van desen Ban [...],

In de ban wijst de koning op de eerbewijzen en functies die Willem van Oranje gegeven zijn. Dat klopt, zegt Oranje in de Apologie, maar de koning vergeet te zeggen hoeveel kosten ik heb moeten maken, waar geen enkele vergoeding tegenover stond. Na nog meer uitweidingen over die zogeheten eerbewijzen en na het contrast geschilderd te hebben tussen Karel V en Filips II komt de prins te spreken over de beledigende opmerkingen ten aanzien van zijn derde huwelijk. Na de sarcastische opmerking: Elk kind weet “dat deghene die bereydt is van anderen qualick te spreken, selve behoort van alle misdaet vry te zijn”, volgen de beschuldigingen aan het adres van Filips. Het is niet gering, Filips krijgt te horen, dat hij incest pleegde en dat zijn eerste huwelijk onwettig was omdat hij al getrouwd was met Isabella Osorio op het moment dat hij Maria van Portugal huwde. Verder krijgt hij de schuld van de dood van Don Carlos, zoon uit dat huwelijk met Maria van Portugal. En dan zou Filips nog zijn (derde) vrouw Elisabeth van Valois ontrouw geweest zijn en hij zou haar vermoord hebben om zijn nicht Anna van Habsburg te kunnen trouwen. Alleen het tweede huwelijk van Filips met (Bloody) Mary Tudor blijft onbesproken.

Het is niet zo vreemd, dat velen een dergelijke scheldpartij beneden het niveau van Willem van Oranje achtten. Anderen zullen het wel leuk gevonden hebben dat twee hoge heren elkaar in het openbaar voor rotte vis scholden; zo'n démasqué trekt altijd wel publiek.

Filips II verwijt Willem van Oranje dat hij buitenlander is. De bestrijding gaat ook hier volgens het procédé: alles wat je zegt dat ben je zelf. “Maer wat heetense doch eenen vreemdelinck: namelick den ghenen die buyten slandts is gheboren. Soo volcht dan dat hy even soo wel een vreemdelinck is als wy: want hy is in Spaegnien gheboren in een landt dat met dese landen een natuerlicke vyantschap heeft: ende wy zijn gheboren in Duytschlandt, met dewelcke dese landen natuerlicke vriendtschap ende eenicheyt onderhouden.”

Dan vergelijkt Oranje hun beider betrokkenheid bij deze landen en toont aan dat zijn familie al generaties lang bij het wel en wee van de Nederlanden betrokken is. Hij hoort bij de Nederlanden, heeft zich altijd gehouden aan de wetten van het land en dat is meer dan men van Filips II kan zeggen, die zich niets aantrekt van oude privileges en rechtsregels. De Spanjaarden, nog enigszins in toom gehouden onder Karel V, kunnen nu bij Filips alle wandaden begaan waar ze maar zin in hebben.

Heeft Oranje zich misdragen na het vertrek van Filips II uit deze landen? Is hij de koning ontrouw geweest? In het geheel niet. Goed, hij haatte de protestanten niet. Kon men anders verwachten van de zoon van een protestant? De inquisitie heeft hem altijd tegengestaan.

In de ban schrijft Filips dat Oranje de voornaamste auteur van het smeekschrift der edelen is geweest. Willem ontkent dat ten stelligste. Hij kon zich wel verenigen met de inhoud van het smeekschrift, hij was tegen de vervolging en tegen de nieuwe kerkorganisatie, maar hij schreef dit stuk niet. Hij neemt zijn inmiddels gesneuvelde broer Lodewijk in bescherming tegen Filips. Verder geeft Oranje aan dat hij niets te maken had met de beeldenstorm. Hij wijst er op dat de gebeurtenissen hebben uitgewezen hoezeer hij er verstandig aan deed in de periode vóór de komst van Alva het land te verlaten. Overigens had hij reeds een jaar tevoren zijn vertrek en ontslag uit functies aangekondigd. Hij maakt de koning het bittere verwijt dat hij Oranje's oudste zoon Filips Willem uit Leuven wegvoerde tegen de privileges van de universiteit en van het land in.

De bestrijding van het belangrijkste punt “dat ik de wapens tegen mijn superieur heb genomen” leidt tot een alinea vol venijn over de wijze waarop Filips koning van Castilië werd, [...] willen wy se vraghen bij wat tittel dat de Coninck Philips (die een erfgenaem is van Heyndrick den bastaert van Castilien) 't Coninckrijcke van Castilien ende van Leon is besittende. Want het is claer ende notoyr dat Heyndrick zijn voorsaet een bastaert was dewelcke rebelleerde teghen den wettelicken erfghename, die zijn eyghen broeder ende Heer was die hy oock met eyghener handt heeft om den hals ghebracht.' Dan wordt aangetoond dat die bastaardvoorvader zijn greep naar de macht deed met het excuus dat de wettige vorst een tiran was. Als Filips dat accepteert, kan hij toch wel bedenken

waarom men tegen *hem* in opstand komt. Hij is een wreder tiran en daarbij bloedschenner en moordenaar. En bovendien is een van de voorouders van Filips in opstand gekomen tegen de 13e eeuwse keizer Adolf van Nassau, voorvader van Willem. Laat Filips dus niet klagen dat Willem de wapens tegen hem heeft opgenomen. Oranje laat hiermee meteen even voelen, dat in het verleden de Nassaus belangrijker waren dan de Habsburgers. Al die oude dingen wil de spreker wel laten rusten, maar over de verhouding tussen vorst en volk volgens de regels van de oude privileges moet hij het wèl hebben en het is duidelijk dat Filips hier op alle punten tekort schiet. Na uitweidingen over militaire zaken en over de weigering van Filips te luisteren naar smeekbeden en voorstellen tot bemiddeling komt een samenvatting van het voorafgaande, waarna de toespraak een nieuwe aanzet krijgt. De volgorde van de ban aanhoudend komt nu het meer recente verleden ter sprake.

Trots stelt Oranje dat bij alles wat ze over hem gezegd hebben, niemand het gewaagd heeft te beweren dat hij ooit oneerlijk is geweest met gemeenschapsgelden. Hij wil dit toch wel even noemen omdat corruptie zo algemeen is en een stilzwijgen van zijn vijanden op dit punt in zijn voordeel is. Tegelijk geeft hij de Staten Generaal, met veel vriendelijke woorden, te verstaan, dat ze hem nog heel wat geld schuldig zijn aan achterstallige betaling.

Oranje weerlegt de beschuldiging van Filips dat hij wederrechtelijk terugging naar Holland en Zeeland, hij kwam daar op uitdrukkelijk verzoek van de Staten van die gewesten om ze te bevrijden van Alva. Geestelijken heeft hij niet vervolgd en verdrukt. Het is bekend dat mensen van zijn eigen partij hem in dit opzicht te mild vonden. Jammer genoeg is het niet gelukt de twee godsdiensten naast elkaar te doen voortbestaan, onder andere door het verraad van veel geestelijken die trouw aan de paus stelden boven trouw aan het volk. Gewetensvrijheid is door Oranje toegestaan in de zin van vrijwaring van onderdrukking en vervolging, niet op de schandelijk-goddeloze wijze waarop men aan het hof van Parma leeft. Willem van Oranje zegt geweigerd te hebben ketters te verbranden toen Filips hem dat opdroeg. Wie zo tegen geloofsvervolging is, is uiteraard ook tegen vervolging van rooms-katholieke geestelijken. Er zijn mensen veroordeeld die monniken doodden of beroofden en dit ongeacht rang of stand van de overtreders. De bewering dat hij zulke processen slechts voor de schijn voerde, wijst Oranje verontwaardigd van de hand.

Dan volgt een lang gedeelte waarin hij Alva aanpakt, de man die al van kindsbeen af de Nederlanders haatte. De tiende en de twintigste penning, Spaanse militaire mislukkingen en Spaanse obstructie bij het bijeenroepen van de Staten Generaal komen ter sprake, gevolgd door de alinea waarin Oranje vertelt, dat de koning lang tevoren van de paus te horen kreeg, dat

hij zich ontslagen kon achten van de eed die hij bij zijn inhuldiging tegenover de Staten Generaal aflegde. Dat is niet zo'n slimme zet van Filips, want 'doordien dat hy hem selven voor ontslaghen hieldt van den eedt dien hy ulieden ghedaen hadde, dat ghy insghelijcken oock quijte ende ontslaghen waert van den eedt dien ghy hem daerteghen hadt gedaen'. Hier krijgen de afgevaardigden de akte van verlating (het 'afzweren van Filips' zoals in 1581 gebeurde) al kant en klaar gesuggereerd.

Na opmerkingen over Alva en de inquisitie komt de geschiedenis vanaf de pacificatie van Gent ter sprake. De Spaanse beschuldigingen in de ban worden uitvoerig weerlegd en uit alles moet blijken hoe onbetrouwbaar de Spanjaarden waren en in het bijzonder don Juan. Alles komt weer neer op het thema: 'wat zij deden was veel erger dan wat wij deden'. Oranje verwijt de zuid-nederlandse edelen hun onbetrouwbaarheid en wijst er op dat hij zich verzet heeft tegen zijn benoeming tot ruwaard (landvoogd) van Brabant, het is hem opgedrongen. Hij heeft niets te maken gehad met belastingen en dergelijke. Als er geld gevraagd werd, was het om de vijand te bestrijden. Niemand is gevangen gezet omdat hij belastingen weigerde te betalen. Ook hierin vond zijn eigen partij hem te toegevend. Onoprechte verzoeningspogingen hebben de Staten in die tijd terecht afgewezen en het verzetten van de Wet (vervangen van stadsbestuur door nieuwe mensen) was nodig om de vele onbetrouwbare elementen weg te werken. De Spanjaarden zeggen dat hij veel macht heeft onder het volk. Hij wou dat het waar was, in het belang van de bevolking zelf. Als de mensen meer naar hem luisterden, zou het beter voor ze zijn. Hij haat de adel niet, bestrijdt slechts de onwaardigen onder hen, die een schande zijn voor hun voorgeslacht.

Tijdens het vredesoverleg te Keulen verwierpen de Staten het voorgestelde verdrag. Zouden zovelen, die de oorlog zo moe zijn, dit doen als het een redelijk voorstel was geweest? Bekendmaking van de voorgestelde vredesbepalingen werd niet verboden, men verzette zich slechts tegen onofficiële, verraderlijke publikaties.

In de Apologie stelt Willem van Oranje zich volledig achter de Unie van Utrecht. Deze mededeling staat in het laatste stuk van de toespraak waarin met alle beschuldigingen wordt afgerekend. In dat gedeelte vinden we ook nog weer een aantal tegenaanvallen in de trant van: ze zeggen dat ik dit of dat gedaan heb, maar kijk eens wat ze zelf deden. Zoals: ze zeggen dat ik een huichelaar ben, dat is belachelijk, ik ben altijd eerlijk voor mijn mening uitgekomen en had de koning beter naar mij geluisterd dan was het allemaal heel anders gelopen, dan had de wrede en barbaarse vervolging niet plaats gevonden. Wat is er voor huichelachtigs aan dat ik om uw vrijheid te verdedigen de vijand van de Spanjaarden werd en ze in openlijke oorlog bestreed? Maar als u eens de moeite wilt nemen de

verantwoording te lezen die ik dertien jaar geleden liet drukken, dan vindt u achterin een brief van de koning afgedrukt, *dat* is pas huichelarij en bedrog. Zie maar eens hoe hij me toen met vriendelijke woorden probeerde te vangen, zoals hij me nu bang denkt te maken met dreigementen.

Na zo in bijna honderd pagina's tekst alle beschuldigingen te bestrijden en er tegenbeschuldigingen voor in de plaats te stellen, komt ook de Apologie tot bespreken van het eigenlijke vonnis: 'Nu comen sy mijne Heeren ende willen voorts op dese crancke ende swacke fondamenten de sententie (vonnis) van dese hare verbanninghe bouwen'.

In dat vonnis bestrijdt Willem van Oranje vooral de punten die een deel van zijn tijdgenoten inderdaad het schandelijkst vonden:

- de hoge beloning in geld;
- het in de adelstand verheffen van de dader;
- de vergeving van eventuele vroegere misdaden van de dader.

Bij de beloning in geld vraagt Oranje zich af of Filips denkt dat hij niet weet hoe vaak de koning al huurmoordenaars op hem heeft afgestuurd met wapens en vergif.

Bij de verheffing in de adelstand vraagt hij zich af wat dat voor adeldom is en dit geeft hem een hatelijke beschouwing over de Spaanse adel in de pen.

Aan het slot van de Apologie komt de oproep aan de Staten Generaal om hem te zeggen wat ze verder van hem verwachten: vertrekken of doorgaan. Dit gedeelte heeft als inleiding een opsomming van wat hij voor de Nederlanden heeft overgehad: [...] 'wat is de oorsake waerom dat wy alle onse goeden hebben als tot eenen roof ende buyt gestelt? Is het om ons daermede rijcke te maken? Waerom hebben wy onse eyghen broeders verloren, die ons liever waren dan ons leven? Is het gheweest om andere terstont te vinden? Waerom hebben wy so langhen tijdt onsen sone (na den welcken soo wy een vader willen gheheeten zijn, wy met rechte wel behoorden te verlanghen) in hechtenisse gelaten? Is het in uwe macht ons eenen anderen te gheven, ofte den selven wederom toe te stellen? Waerom hebben wy ons leven so dicwils gewaecht? Wat prijs ofte loon van onse lanckdurige moeyte ende arbeydt, tot in onsen ouderdom ende met verlies van alle onse goeden, ulieden ten dienste gedaen, connen wy anders verwachten, dan dat wy begheeren selfs met onsen bloede soo 't noot is, ulieden een vryheyt te gewinnen ende te coopen'.

De laatste zinnen zijn een oproep om samen door te gaan in het belang van het volk. Het stuk sluit af met: Wat door u besloten zal worden voor het welzijn en het behoud van uzelf, uw vrouwen en kinderen en de godsdienst 'je le maintiendrai', ik zal het handhaven.

Eindnoten:

12. Bijdragen Vaderlandse Geschiedenis, vijfde reeks IV, p. 259.

Calvinist of katholiek?

Van Balthazar Gerards weten we dat hij aan de extreem katholieke kant stond in het godsdienstgeschil, dat zo nauw verweven is met de politieke gebeurtenissen van de zestiende eeuw. Het is veel moeilijker vast te stellen waar Willem van Oranje tussen de elkaar bestrijdende religies stond. De moord te Delft past zeker niet in het schema: felle katholiek doodt vurig voorvechter van het calvinisme. Over de religieuze overtuiging van Willem van Oranje is veel geschreven, zonder dat men het ooit eens werd. Eén ding is zeker: de figuur Oranje is te complex om hem met succes geheel en al voor de ene of de andere partij te kunnen opeisen.

Als Willem van Nassau groeit hij op in een luthers milieu. Na aanvaarding van de erfenis van zijn neef verblijft hij als prins van Oranje aan het hof te Brussel en ontvangt er een katholieke opvoeding. In ballingschap neemt hij eerst het contact met het lutheranisme weer op en leert later in Frankrijk het calvinisme kennen als een geloof dat ook de adel aan kon spreken. In oktober 1573 treedt hij toe tot de calvinistische kerk en blijft daar ingeschreven tot zijn dood. Dr. H.A. Enno van Gelder tekent hierbij aan dat men bij elke beschouwing van deze 'geloofsovergangen' ermee zou moeten rekenen dat de gelovigen in de zestiende eeuw niet scherp op te delen zijn in katholieken, lutheranen, calvinisten en dopersen en dat wisseling van kerk kan plaats vinden zonder dat men het telkens volledig eens is met de hele leer van die kerk.[13.] 'Tegenover het katholicisme werden allerlei reformatorische denkbeelden verkondigd, die velen in zeer verschillende mate in zich opnamen, zodat we alleen kunnen spreken van orthodoxe katholieken en hervormings*gezinden*, waarnaast dan nog de ver strekkende invloed van de toen zo algemeen gelezen grieks-romeinse klassieken stond.'[14.] Het is bij zoveel vaagheid moeilijk te bepalen in hoeverre de persoonlijke overtuiging precies samenviel met de officiële leer van de groep waarbij men zich aansloot. Door de latere scherpe scheidingen tussen de kerken, die in alle facetten van het maatschappelijk leven voelbaar waren en die alleen een òf òf determinatie mogelijk maakten, is het voor ons moeilijk ons voor te stellen hoe men in de zestiende eeuw katholiek kon zijn terwijl men het toch op veel punten eens was met de kerkhervormers. Rond 1560 was het aantal mensen dat zich door doop en avondmaal aansloot bij de kerk van

Genève heel gering. Willem van Oranje hoorde daar nog lang niet bij. In de Apologie wijst hij er wel op, dat hij de hervormden gunstig gezind was, mede omdat zijn vader in het gebied van de Nassaus al een lutherse hervorming had toegestaan. Maar dit heeft geen invloed op zijn persoonlijk leven, Godsdienst was voor hem in die tijd het geheel van plichten zoals dat aan het hof in Brussel werd opgevat[13]. In zijn eigen prinsdom Oranje geeft hij het calvinisme pas enige ruimte als het werkelijk nodig is. In het algemeen dus een wat op uiterlijkheden steunend katholicisme en een welwillende houding ten opzichte van protestanten, met één uitzondering: de revolutionaire wederdopers. Die vorm van maatschappijontwrichtende ketterij kan geen genade vinden in de ogen van de edelman Oranje. De gezagsgetrouwe lutheranen zullen hem, ook van huis uit, wel nader gestaan hebben dan de compromisloze calvinisten. De verdraagzaamheid van Oranje komt, zoals hij ook in de Apologie schrijft, vooral voort uit afkeer van inquisitie en geloofsvervolging. Voor theologische haarkloverij toont hij niet veel waardering. Die tolerantie heeft heel duidelijk politieke achtergronden, een werkelijk doorgevoerde kettervervolging zou het land ruïneren en strenge plakkaten waren onuitvoerbaar. In het prinsdom Oranje nam hij maatregelen die tot feitelijke geloofsvrijheid leidden om de praktische reden dat er teveel ketters waren om de

Fig. 4. foto P. portret Balthazar Gerards, foto naar een pen/penseeltekening, 18e eeuw.

ketterij nog te kunnen verdrijven. Na ontvangst van brieven van Filips II in oktober 1565 waarin het bevel stond de inquisitie onverkort te handhaven, nam Willem van Oranje dan ook ontslag uit de Raad van State. Bij de beeldenstorm herstelde hij orde en rust en bij het daarop volgende gewapende verzet van de calvinisten hield hij zich afzijdig en liet vrijwel onder zijn ogen bij Antwerpen (Oosterweel) een calvinistisch legertje vernietigen zonder een hand uit te steken.

Ook dr. A.A. van Schelven wijst er op dat er in de zestiende eeuw geen scherpe grenzen zijn tussen de godsdiensten en dat men vaak voor de vorm katholiek bleef en het dan toch al op een aantal punten met de reformatie eens kon zijn[15.]. De opvallende evenwijdigheid van Oranje's politieke idealen en de keuze van de kerkgemeenschap waar hij zich bij aansluit, wil deze schrijver niet zonder meer toeschrijven aan politiek cynisme en huichelarij. Hij houdt het er op dat Oranje in kerkelijk en theologisch opzicht niet onverschillig, maar wel onkundig was.

Oranje is vooral hugenoot en in mindere mate Nederlands calvinist, dit blijkt ook uit de keuze van zijn naaste medewerkers. Indien zijn overgang naar de calvinistische kerk uitsluitend veinzerij geweest was, dan had hij zich wel duidelijker voor de nationale variant van het calvinisme uitgesproken. Het is bekend dat Oranje ernaar gestreefd heeft aan katholieken en protestanten gelijke rechten te geven. Niet direct een politiek om populair mee te worden. Calvinistische doordrijvers zien het als verraad en naarmate er minder van terecht komt verwijten de katholieken hem dubbelzinnigheid. De verhouding tussen Oranje en de calvinisten is bij tijden verre van hartelijk. Zijn afkeer van inquisitie maakt hem ook tegenstander van al te straffe kerktucht van calvinistische kant. Hierover merkt Van Schelven op: 'dat Oranje [...] in het algemeen, om de oefening van kerkelijke tucht, die zij voorstond, toch geen groot bewonderaar en vriend van de Gereformeerde kerkinrichting geweest is'[16.].

Al met al blijft het moeilijk iets zinnigs te zeggen over de godsdienst-politiek van Oranje. Eeuwen geschiedschrijving hebben het niet duidelijker gemaakt. Nog altijd kunnen de emoties hierover hoog oplopen, omdat zo vaak geprobeerd is de historische figuur Willem van Oranje voor de ene of de andere partij te annexeren.

Zeker is in ieder geval dat Balthazar Gerards zich vergist heeft als hij meende in 1584 een echte ketter neer te schieten, als we onder een echte ketter verstaan iemand die de 'nieuwe leer' met hart en ziel is toegedaan.

Veeleer is het zo dat de kerkelijke keuze van Oranje steeds ondergeschikt was aan andere overwegingen, terwijl zich in de man zelf een religieus ontwikkelingsproces voltrok, dat niet noodzakerlijkerwijs parallel liep met de credo's van de kerken waarbij hij ingeschreven stond.

Eindnoten:

13. H.A. Enno van Gelder, 'De godsdienst van Prins Willem van Oranje' in de bundel 'Van Beeldenstorm tot Pacificatie'
14. idem, p. 80.
13. H.A. Enno van Gelder, 'De godsdienst van Prins Willem van Oranje' in de bundel 'Van Beeldenstorm tot Pacificatie'

15. A.A. van Schelven, 'Willem van Oranje,' geloof en godsdienstpolitiek'.
16. idem, p. 23.

Moordaanslagen vóór 10 juli 1584

Politieke moord was in de zestiende eeuw een veel gebruikt wapen en Oranje wees er in de Apologie op dat hij heel goed wist dat de koning van Spanje 'menichmael met den ghenen die ghelt pleghen te nemen om yemandt doot te slaen ofte te vergheven, den coop ghemaeckt heeft, om ons dat leven te benemen'. Dergelijke onderhandelingen met huurmoordenaars verliepen uiteraard in het diepste geheim en de opdrachtgevers hebben altijd ontkend iets met die mensen te maken te hebben op het moment dat ze gepakt werden. Veel mislukte of afgebroken pogingen zullen onbekend gebleven zijn. Als we dan zien hoeveel er wel aan het licht is gekomen, dan mogen we veronderstellen dat het werkelijke aantal moordenaars dat voor 10 juli 1584 op weg was een veelvoud bedraagt van wat we weten. Een bonte stoet van warhoofden, idealisten en gespuis trekt voorbij. Bij Kervyn de Lettenhove[17.] lezen we hoe een secretaris van de Franse koning Hendrik III de Spaanse ambassadeur in Parijs in 1579 in contact bracht met een Fransman die naar Antwerpen wilde gaan om de prins van Oranje te doden, zelfs als er geen kans bestond het er levend af te brengen. Over die man horen we niets meer. Wel is er in 1580 in Antwerpen op het rijtuig van de prins geschoten, maar die zat er toen niet in. Een kolonel die op dat moment de enige inzittende was werd licht gewond. In oktober van hetzelfde jaar arresteerde men in Antwerpen een Italiaan, die een kleine voetboog onder zijn mantel hield, waarmee hij de prins van Oranje wilde doden.

Dat zijn zo al enkele pogingen waar weinig of niets over bekend is geworden. De gegevens hierover komen meest uit Spaanse correspondentie. Een tweede opsomming van aanslagen op de prins van Oranje vinden we in deel VI van 'Correspondance de Guillaume le Taciturne' door L.P. Gachard. Het hiernavolgende berust voornamelijk op gegevens uit dat boek.

Op 12 februari 1573 schreef Juan de Albornoz, secretaris van Alva, aan de Spaanse staatssecretaris Gabriel de Çayas: 'Hij die het hoofd van de admiraal (Coligny) bracht, heeft aangeboden er nog een af te hakken, dat niet minder kwaad doet aan de christenheid dan dat van deze schurk die in de hel is. Hij en twee anderen zijn daar; dat God hen bijsta! Het is een onderneming waarin ze hem een grote dienst kunnen bewijzen, terwijl ze er tezelfdertijd eer en voordeel in zullen vinden.'

In de marge van deze brief staat in het handschrift van Filips II: 'Ik begrijp dit niet, omdat ik niet weet wie het hoofd van de admiraal bracht noch welke het andere hoofd is, hoewel het dat van Oranje schijnt, zeker heeft hij weinig moed getoond door hem niet te doden, want dat zou het beste zijn.'

In deze correspondentie gaat het waarschijnlijk over de Albanese kapitein Nicolo. Over zijn verdere activiteiten is niets bekend geworden.

Op 17 juli 1573 reageert Çayas op een andere brief van Albornoz, een brief die niet bewaard is gebleven. Hierin heeft kennelijk iets gestaan over plannen tegen Oranje en zijn broer Lodewijk van Nassau. Vanuit Spanje schreef Çayas: 'Ik heb zijne majesteit verteld wat u mij geschreven hebt over de personen hier en daar en over de gebruikte middelen om de twee broers af te maken. Zijne majesteit is er zeer tevreden over. U gelieve mij bij elke postzending op de hoogte te houden wat het resultaat is: want als het succes is zoals men beweert zal zijne majesteit bijzonder blij en tevreden zijn.' Later (21 oktober 1573) komt hij er nog eens op terug: 'Ik heb zijne majesteit ook verteld wat u me zegt over de onderneming die men zich voorneemt uit te voeren tegen de aanstichter van alle kwaad; zijne majesteit, die dat vurig wenst, verheugt zich er zeer op. Het zou hem nog meer verheugen als men de aarde zuiverde van de twee broers. Dat men het werk ter hand neme en mij het resultaat berichte.' Op diezelfde dag schrijft Çayas aan Luis de Requesens, grootcommandeur van Castilië, die vanaf november de nieuwe landvoogd zou zijn. In die brief staat dat het gewenst is de prins van Oranje en zijn broer Lodewijk te doden om al het kwaad dat ze bedreven hebben en om de scheuring, opstand, ketterij en rebellie die ze veroorzaken. Requesens krijgt het verzoek vastberaden mannen met die moorden te belasten, er op toeziend, dat ze niet alleen moedig zijn, maar ook zwijgzaam. Hij kan een flinke beloning uitloven, maar het mag onder geen voorwaarde bekend worden dat Filips II dit wenst of zelfs maar dat hij op de hoogte is. De nieuwe landvoogd heeft geen succes. Op 27 februari 1574 schrijft hij: 'Wat de twee broers aangaat, ik heb geen enkele hoop dat te zien slagen. Niemand wil het ondernemen en zij die het aangeboden hebben zijn grappenmakers en oplichters, misschien zelfs wel dubbelspionnen die van hun kant hetzelfde bij ons proberen te doen en misschien slagen zij daar wel beter in, omdat wij omringd zijn door Duitsers en Walen, die ongetwijfeld ware heidenen zijn.' Op 9 april 1574 schrijft Requesens nogmaals dat hij weinig hoop heeft op succes. Een Engelsman is al drie maanden op weg en er is nog niets van hem vernomen, verder kent hij niemand die te vertrouwen is. In een brief van Requesens van 8 juli 1574 staat: 'Al meer dan drie maanden houdt hij gevangen degenen die uit Engeland kwamen met het plan hem te doden: de rechters aan wie hij het onderzoek heeft opgedragen vinden dat de bewijzen onvoldoende zijn om

ze te veroordelen. De prins van Oranje bewaakt zichzelf goed. Hij heeft een der mannen gevangen genomen, die mij hadden aangeboden hem te doden en men zegt dat hij er verscheidene gevangen liet nemen en executeren die de hertog van Alva stuurde om zich van hem te ontdoen.'

Een geheel aparte rol vervult James Hamilton, Schots edelman uit de kring van Maria Stuart. Hij voert reeds met Alva overleg over de moord op Willem van Oranje. Hij beveelt een landgenoot aan, een kapitein die het beleg van Haarlem had meegemaakt, maar deze man faalt. Later onderhandelt Hamilton met Requesens en schuift een andere Schotse soldaat naar voren, een man die op de galeien bij Nantes was. Hamilton krijgt hem daar vrij, maar ook dit leidt verder tot niets. Op 4 maart 1576 overlijdt Requesens zonder zijn geheime opdracht uitgevoerd te hebben.

Uit de periode van Don Juan, landvoogd van november 1576 tot oktober 1578, zijn geen komplotten bekend.

In 1579 voerde men van mei tot december vredesonderhandelingen in Keulen. De gevolmachtigde van Filips II bij dit overleg was de hertog van Terranova. Hij vertrok reeds op 11 september 1578 uit Spanje en reisde heel langzaam naar Keulen. Nog vóór de officiële onderhandelingen begonnen was er al veel vóóroverleg, waar ook Terranova aan deelnam. Dat daarbij ook contact was met huurmoordenaars blijkt uit een brief van hem van 16 februari 1579. Hij schrijft hierin dat een niet met name genoemde persoon heeft aangeboden de prins van Oranje met gif te doden. De man vraagt zes maanden tijd en de beloning wordt gesteld op 25000 kronen. Het is voor het eerst dat we hier het 'tarief' vermeld zien, dat later in de ban ook voorkomt.

In diezelfde tijd onderhandelt een edelman uit Savoye in Londen met de Spaanse ambassadeur. Hij zal drie helpers gebruiken en hij belooft een wonderlijke gifmoord. Het gif zou het slachtoffer via muts of hoed op het hoofd krijgen en het zou dodelijk zijn binnen tien dagen, vooral bij wassende maan. Als aparte bijzonderheid staat er nog bij dat het in Frankrijk al vaak effectief was gebleken. De Savoyer edelman blijkt goed op de hoogte met hoftoestanden. Hij krijgt geld, aanbevelingsbrieven voor Parma en twee delen van een in drieën gesneden reaal (munt) om zich bekend te maken. Van deze man hoort men nooit meer iets.

Dan is er het verraderlijke optreden van de abt Van der Linden. Jan van der Linden, abt van het Sinte Gertrude klooster in Leuven, was een vriend van Willem van Oranje en hoorde thuis in de onmiddellijke omgeving van de prins. Hij beloofde de prins te zullen doden als deze de vredesvoorwaarden van Filips II niet accepteerde. De beloning stelde men vast op 10000 kronen voor Van der Linden en 20000 kronen voor de eigenlijke moordenaar of diens nabestaanden. De hertog van Terranova zag er niet zoveel in. Hij vertrouwde Van der Linden niet en er is ook niets van gekomen. Enige tijd correspondeert men over dit plan met

Spanje en dan verdwijnt het uit de belangstelling. Het is de laatste poging vóór de ban. Met de publikatie van de ban eindigt het tijdvak waarin de koning er heimelijk naar streefde Oranje te laten doden. Vanaf 1580 staat zwart op wit wat Filips wil. Het is nauwelijks aan te nemen, dat er in 1580 en 1581 geen enkel aanbod is geweest om de beloofde 25000 kronen te verdienen. Toch is er geen poging bekend geworden in die jaren. Kervyn de Lettenhove vermeldt wel een complot tegen Parma. Het is een nogal ingewikkeld verhaal rond de Franse kapitein Herman Bureau. Een man die geheime contacten had met beide partijen. Hij was van plan de stad Kamerijk aan Parma uit te leveren, kreeg van de Spaanse ambassadeur aanbevelingsbrieven mee en ging op pad om zijn verraderlijk plan uit te voeren. Onderweg zocht hij echter contact met de hertog van Anjou, de man die op verzoek van de opstandige Nederlandse gewesten de souvereiniteit aanvaard had en zodoende nu tegenstander van Parma en de Spaanse koning was geworden. Uit dat contact kwam een plan voort Parma met vergif te doden. Aan het hof van de Spaanse landvoogd ontmaskerde men echter de dubbelagent en dwong hem een volledige bekentenis af.

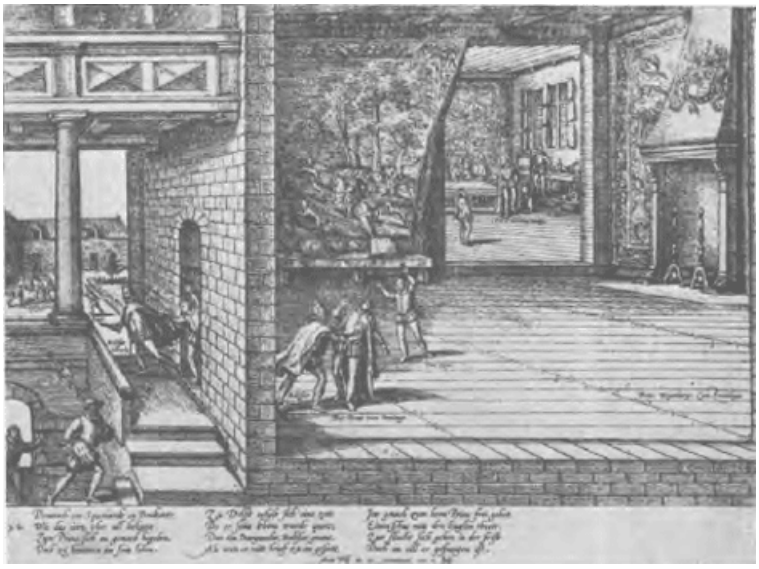

Fig. 5. HA. 37b 'Zu Delft in Holland, 10 juli 1584'. Gravure: F. Hoogenberg, uitg. M. Aitsinger 1588. maat: 18×27.5 cm.

Eindnoten:

17. Kervyn de Lettenhove, 'Les Huguenots et les Gueux', deel VI, p. 80 en 81.

De daad van Jean Jaureguy

Het hiervoor genoemde incident had wellicht invloed op het standpunt van Parma, die eerst niet zoveel heil zag in de uitlokking van moord. Hij merkte dat de tegenpartij bereid was die methoden wel te gebruiken. Juist in die tijd werd hij benaderd door de Spaanse koopman Gasper Anastro. Die man opperde een plan dat leidde tot de aanslag door Jean Jaureguy te Antwerpen op 18 maart 1582: een poging tot moord die bijna succes had. Bij die aanslag is het de vraag wat verbazingwekkender is: dat de man geen kans zag de prins te doden van minder dan een meter afstand of dat dit amateuristische komplot bijna slaagde. De beveiliging van Willem van Oranje was zo slecht georganiseerd, dat zelfs een man als Jaureguy bijna kon slagen. Het kan zijn dat juist het weinig krijgshaftige van Jaureguy en later van Balthazar Gerards hen zo gevaarlijk maakte. De lijfwachten hadden misschien meer oog voor het gevaar van militairen dan van fanatieke burgers.

Jean Jaureguy was een Spanjaard uit Baskenland (Biskaye) en hij kwam tot zijn daad uit de overtuiging dat hij zo een goede dienst bewees aan koning en kerk. Het plan werd bedacht door de eerder genoemde Gaspar Anastro. Het ging slecht met zijn zaken. Om een dreigend bankroet af te wenden probeerde hij de beloofde premie te verdienen die stond op het doden van Oranje. Van Juan d'Yssunca uit Lissabon had hij per brief vernomen, dat koning Filips bereid zou zijn in dit geval 80000 dukaten in zilver te betalen, terwijl ook andere eerbewijzen in het vooruitzicht werden gesteld. Het bedrag dat Yssunca noemde is nooit officieel bevestigd. Het is ongeveer tweemaal zoveel als wat in de ban genoemd wordt; dat kan zijn omdat er meer mensen bij betrokken waren. Aan het derde deel van het uitgeloofde bedrag zou Anastro al genoeg hebben om zijn schulden te betalen. De Spaanse koopman was overigens niet van plan zelf zijn leven te wagen. Hij sprak er zijn ongeveer twintigjarige boekhouder Antonio Venero over aan. Venero weigerde. Toen probeerde Anastro het bij een jongeman, die sedert enkele maanden bij hem in dienst was als kopiist, Jean Jaureguy, ook ongeveer twintig jaar oud. Jaureguy liet zich spoedig overtuigen, dat hij er goed aan zou doen de prins van Oranje te doden. Anastro gaf hoog op van de beloning die wachtte en ook maakte hij zijn medewerker wijs dat de bevolking van Antwerpen hem dankbaar zou zijn als hij de stad van de tiran zou

verlossen. Parma zou snel te hulp komen en de dank van de koning en de kerk zou groot zijn. Het kon niet beter, in deze en de volgende wereld verwierf de dappere, trouwe dienaar van de koning zich een enorm krediet.

Men zou de moord met een dolk plegen en Anastro legde zijn jonge bediende precies uit waar hij Oranje moest treffen: meteen achter het oor. Jaureguy toonde zich misschien wat onhandig of er waren andere bezwaren, in ieder geval wijzigde men het plan en besloot een pistool te gebruiken. Dat gaf weer nieuwe problemen, de adspirant-moordenaar had nog nooit een pistool gehanteerd. Geen nood, hij kreeg schietles. Dat zal niet veel geweest zijn. Op het moment van de aanslag was Jaureguy nog erg 'schutterig'.

Als moment van de moord kiest men het tijdstip dat de prins in het openbaar dineert of bij het aanbieden van een verzoekschrift. Jaureguy moet vooral niet laten blijken dat hij Spanjaard is. Op zondag 18 maart zou het gebeuren.

Elke zondag hield de prins van Oranje een openbaar diner. Hij at dan met vooraanstaande vrienden en het volk mocht daarnaar kijken van enige afstand. Van tafel komend wilde de prins dan wel eens verzoekschriften in ontvangst nemen. Er waren op zo'n moment heel veel mensen om hem heen en de bewaking was minimaal.

Op 13 maart, vijf dagen voor de aanslag, verliet Anastro Antwerpen. Hij beweerde op zakenreis te moeten en reisde via Brugge en Duinkerken naar Calais. Zijn beide helpers (Venero wilde weliswaar niet schieten, maar was toch meer dan passief bij het komplot betrokken) bezwoer hij dat God hun werk zou zegenen en dat de aardse beloning ook niet mis zou zijn. Anastro moet wel goed hebben kunnen praten, of Venero en Jaureguy waren zeer onnozele halzen, dat ze zich zo lieten gebruiken door de gewiekste koopman.

Jaureguy had wel zorgen over zijn zieleheil. Hij biechtte vrijdags voor de moord bij de dominicaner monnik Antonis Timmerman. Die monnik droeg regelmatig de mis op in het huis van Anastro. Volgens het officiële verslag dat later verspreid is over de aanslag, zou Timmerman Jaureguy gewaarschuwd hebben voor de gevaren die hem wachtten, maar uiteindelijk had hij hem toch zijn zegen gegeven en had hij de hele actie goedgekeurd. Het is echter hoogst onwaarschijnlijk dat Timmerman ooit iets van het biechtgeheim heeft prijsgegeven. Er zijn aanwijzingen dat het proces tegen de monnik niet bepaald vlekkeloos is gevoerd en dat enkele conclusies van het officiële verslag op bedrog of op zijn minst op fantasie berusten. Hoe het ook zij, door de biecht van Jaureguy raakte ook pater Timmerman bij de aanslag op Oranje betrokken. Op zondag 18 maart droeg Timmerman om 11 uur de mis op in het huis van de koopman Anastro, die toen zelf al in Calais was. Aanwezig waren Jaureguy, Venero

en andere bedienden en huisgenoten. Na de mis begaf Jaureguy zich op weg naar de citadel van Antwerpen. Onder zijn mantel droeg hij een pistool dat de wapenhandelaar voor hem had moeten laden omdat hij het zelf niet kon. Verder had hij nog een dolk bij zich.

De prins dineerde zoals gezegd 'en public'. Aan tafel waren zijn vrouw en kinderen (Maurits en enkele van de negen dochters), de graven van Laval en Hohenlohe en vele andere hoge heren. Hellebaardiers hielden het publiek wel op enige afstand, maar verder kon iedereen komen kijken zonder dat er enige controle was. Toen Jaureguy de tafel wilde naderen werd hij door de hellebaardiers teruggewezen. Zijn uiterlijk beviel hen niet. Zij beschreven hem later als klein en mager, met een bleek, somber gezicht en ongunstig uiterlijk, hij had een kleine zwarte snor, droeg een wit wambuis bij overigens zwarte kleding. Niemand schijnt op het idee gekomen te zijn dit onaantrekkelijke individu te fouilleren. Men wees hem terug, meer niet.

Toen de maaltijd afgelopen was en de prins de eetzaal zou verlaten zei Jaureguy dat hij een verzoekschrift wilde aanbieden. De wacht liet hem de prins naderen en toen Oranje zich iets bukte om het papier in ontvangst te nemen, trok Jaureguy het pistool en schoot van vlakbij de prins door het hoofd. De wapenhandelaar had het pistool zo zwaar geladen, dat het een hevige terugslag gaf en in de hand van de schutter uit elkaar barstte. In enkele seconden gebeurde er veel. De kogel trof de prins bij het rechteroor, doorboorde een deel van dat oor en kwam door het verhemelte en de linkerwang weer uit het hoofd. Kaak, tanden, slagader en tong werden niet geraakt. Oranje voelde eerst niets, hij dacht dat een deel van het huis instortte. Toen hij merkte wat er aan de hand was riep hij nog: 'doodt hem niet'. Maar dat was al te laat. Tafelgenoten van de prins en hellebaardiers staken Jaureguy dood. In de grote wanorde, het gillen en schreeuwen, gaf graaf Hohenlohe bevel meteen de poorten te sluiten en niemand meer binnen te laten of toe te staan naar buiten te gaan, die men niet kende. De vijftienjarige Maurits was de enige die zijn verstand voldoende bij elkaar hield om er aan te denken, dat men meteen de kleding van de dader moest onderzoeken om uit te vinden wie hij was en wie deze aanslag organiseerde. Het was namelijk niet vanzelfsprekend dat de dader van Spaanse kant kwam. Anjou was in Antwerpen. De onderhandelingen tussen hem en de Staten van de opstandige gewesten verliepen moeizaam. Niemand vertrouwde de Franse prins en men hield steeds rekening met dubbelzinnige streken.

Op het moment van de moordaanslag in 1582 was de eerste gedachte: 'dit hebben de Fransen gedaan'. Men vreesde al een herhaling van de Bartholomeusnacht en het feit dat de (meest Franse) edelen, die met de prins dineerden, zo snel de dader van de aanslag gedood hadden, legde men uit als een bewijs van schuld: voor hij kon praten moest hij gedood

worden. Zo reageerde Antwerpen. Maurits had al heel snel de bewijzen in handen dat Jaureguy Spanjaard was. Op het lichaam van de dader trof men een pakje brieven aan, wissels tot een waarde van tienduizend gulden, die alle wezen in de richting van Anastro. Verder de dolk en gebeden, speciaal voor deze gelegenheid opgesteld, een catechismus, een medaille van Christus, een beeltenis van Maria, een hemd bedekt met kruistekens en andere symbolen, een waskaars met onderaan het teken van de verlossing zoals werd uitgereikt aan pelgrims in Burgos en een of andere talisman, waarschijnlijk gedroogde padden. De gebeden en de brieven waren in het Spaans. Doordat de amateuristische schutter zo behangen met papier en andere tekens het leven liet, was het niet moeilijk reeds dezelfde dag een aantal arrestaties te verrichten. Terwijl de gewonde prins verzorgd werd liet men in de stad bekendmaken, dat de aanslag het werk was van de Spanjaarden.

Men arresteerde een aantal mensen die in het huis van Anastro woonden, waaronder de al eerder genoemde boekhouder Antonio Venero. De identiteit van de dader werd pas bekend nadat het lichaam op een draagbaar rondgedragen was door de stad. Op de Markt herkenden velen in het bebloede lijk Jean Jaureguy. Naar het gebruik van die tijd werd het lichaam daarna gevierendeeld en hing men de vier stukken ten toon bij de hoofdpoorten van de stad. Het hoofd van Jaureguy kwam op een stok te staan bij het kasteel. Inmiddels was bij de verhoren de naam van pater Timmerman genoemd en ook hij werd gearresteerd. Van de gearresteerden kwamen er twee op het schavot: Venero en Timmerman. Venero ontkende eerst iets met de zaak uitstaande te hebben, maar op maandag 19 maart kwamen er brieven aan van Anastro gericht aan Venero. Hieruit bleek heel duidelijk hoe hij bij de aanslag betrokken was. Hij bekende en werd op 28 maart op de Markt gewurgd en gevierendeeld. Timmerman gaf niet zo vlug toe. Er is in onze tijd aangetoond, dat het proces tegen pater Timmerman haastig en partijdig is gevoerd, bewust aansturend op een schuldigverklaring, opdat duidelijk zou blijken dat de aanslag kwam van de kant van Spanje en Rome.[18.] Zo was bij martelingen de eis, dat de verdachte vierentwintig uur na het 'scherpe verhoor' onder de vrije hemel voorgelezen moest worden wat hij de dag tevoren bekend had. Pas als de verdachte dan zijn woorden onderschreef had de bekentenis rechtsgeldigheid. Deze procedure zou bij Timmerman niet gevolgd zijn; ook verdenkt men de autoriteiten ervan een bewijsstuk verzonnen of zelf vervaardigd te hebben (een brief die bij huiszoeking gevonden werd) en verder zouden suggestieve vragen van de rechters als mededelingen van de verdachte in de processtukken gekomen zijn.

Bewijs of geen bewijs, Timmerman moest ook boeten voor de daad van Jaureguy. De overige verdachten kwamen na korter of langer tijd weer vrij. Anastro zorgde er wel voor, dat hij nooit meer in Antwerpen gezien

werd. De machteloze justitie verbande hem voor eeuwig uit de stad en loofde een beloning uit voor wie hem zou aanhouden en voorgeleiden. Dat deerde Anastro niet, die al druk doende was om bij Parma zijn geld los te krijgen. Hij reisde er later voor naar de koning, maar ontving niets. Uiteindelijk solliciteerde hij naar een staatsbetrekking in Mexico.

Aan het hof van Parma geloofde men lange tijd dat Oranje werkelijk dood was en Parma drong er bij de koning op aan het beloofde geld uit te betalen aan Anastro en aan de familieleden van de omgekomen Jaureguy. Op 24 maart schreef Parma aan de koning: 'Ik kan Uwe Majesteit niet zeggen hoe blij ik ben dat deze figuur zijn rechtvaardige straf heeft gekregen, hoewel het, als men nagaat wat hij allemaal gedaan heeft, nog slechter met hem af had moeten lopen [...] Maar tenslotte moeten we God danken [...] dat Hij de wereld verlost heeft van een zo verderfelijk en slecht mens en dat Hij deze arme landen bevrijd heeft van een pest en een vergif zoals hij.'[19.] Aan Spaanse kant zag men vreemde tekens in de zon en in de maan, die er op zouden wijzen dat Oranje dood was. Het duurde vrij lang (tot 9 juli) eer men aan het hof van de landvoogd wist dat Oranje de aanslag overleefd had. Dat overleven was trouwens lange tijd erg onzeker. Tot 31 maart genas de wond voorspoedig maar op die dag sprong een ader open en het lukte slechts met grote moeite die bloeding te stuiten. Twee weken lang hielden dienaren in wisseldienst de wond met de duim dicht, toen was het gevaar geweken. De prins herstelde en was nog eens twee en een halve week later geheel genezen. Dat was op 2 mei. Op 5 mei overleed zijn derde vrouw Charlotte de Bourbon, moeder van zes dochters in zeven huwelijksjaren. Vanaf de dag van de aanslag had ze voortdurend in angst verkeerd of haar man het er levend af zou brengen. Ze was zo intensief betrokken bij de verpleging en de bewaking van de patient, dat ze zelf bezweek aan uitputting toen het gevaar geweken was.

Zo verliep de moordaanslag van 18 maart 1582. Opgezet door een koopman die op het geld uit was, uitgevoerd door een onhandige amateur, die voor God en koning zijn leven waagde en die zijn biechtvader en een handlanger meesleepte in zijn val.

Op 22 juli 1582 verijdelde men een aanslag, door Nicolaas Salcedo en Francesco de Baza te arresteren. Het is niet duidelijk of deze aanslag gericht was tegen Oranje of tegen de hertog van Anjou. Het kan van de kant van Parma een poging geweest zijn om Anjou rechtstreeks te treffen. Immers, de hertog van Anjou had Herman Bureau op Parma afgestuurd met gif. De ware toedracht blijft onduidelijk omdat de hele affaire gebruikt werd om de Franse koning op te zetten tegen Spanje en om in Frankrijk de Guise-partij verdacht te maken. Het ging als volgt. Nadat Willem van Oranje genezen was van de aanslag van 18 maart, vergezelde hij Anjou naar Brugge waar deze ingehuldigd zou worden als hertog van

Vlaanderen. Enkele dagen na die inhuldiging arresteerde men Salcedo toen deze het huis wilde binnengaan waar Anjou verbleef. Eerst was het slechts een vage verdenking. Toen kwam de Baza naar dat huis, vroeg naar Salcedo en werd ook vastgehouden. Men verhoorde beide mannen onder toepassing van zware martelingen. zij bekenden een moordaanslag te hebben willen plegen op de hertog van Anjou. Baza pleegde zelfmoord in zijn cel, al zegt men ook wel, dat hij bezweken zou zijn aan de martelingen en dat het toen maar zelfmoord genoemd werd. Salcedo leverde men uit aan het parlement (gerechtshof) van Parijs. Daar herriep hij zijn bekentenis van Brugge, maar dat mocht niet meer baten. Ten aanschouwe van het hele Franse hof werd Salcedo gevierendeeld.

Vermoedelijk is de bekentenis in Brugge inderdaad vals geweest. Salcedo en Baza waren waarschijnlijk belast met een spionnage-opdracht ten aanzien van sterkte en troepenbewegingen van de vijand ter voorbereiding van een poging om de citadel van Kamerijk te bemachtigen. Beide mannen waren beslist wel bezig met iets wat niet door de beugel kon, maar men heeft hen ter dood gebracht voor iets wat ze niet deden omdat dit vonnis politiek beter uitkwam.

Tijdgenoten rekenden Salcedo wel onder degenen die een moordaanslag op de prins van Oranje beraamden.

Veel gegevens over de moord te Delft vinden we in een pamflet met de lange titel: 'Verhael vande Moort ghedaen aenden Persoone des doorluchtighen Fursten ende Heeren, Heer Wilhelm byder gratien Godts, Prince van Oraengien.' Daarna volgen nog zestien titels en zes functies. In dit pamflet wordt Salcedo genoemd als iemand die de prins trachtte te vermoorden.

'Verhael van de moort' noemt ook een zekere Peeter N., die in Antwerpen werd gearresteerd enige tijd na de affaire- Salcedo. Hij bekende, 'dat hy met den Coninck van Spaignien in persoone in eenen hof ghesproken ende ghehandelt hadde, ende met hem den coop ghesloten van te vermoorden desen seer Doorluchtighen Prince'. Deze Peeter N. is waarschijnlijk dezelfde als waarvan Gachard de volledige naam vermeldt: Pedro Ordono of Ordonez, die op 3 maart 1583 in Antwerpen werd terechtgesteld. Hij kwam naar Antwerpen onder een valse naam. Hij was afkomstig uit Avila in Castilië en werd opgevoed aan het hof van keizer Karel V. In 1576 nam hij deel aan de plundering van Antwerpen (de Spaanse furie), hoewel hij niet in Spaanse dienst was. Daarna zwierf hij door vele landen (dat klopt met Peeter N. die 'veel landen doorlopen hadde') In augustus 1582 bevond hij zich bij Parma bij het leger te velde. Hij stelde de landvoogd voor Vlissingen, Duinkerken en andere plaatsen in Spaanse handen te brengen door verraad en list. Parma had geen hoge dunk van deze fanatieke, overijverige man en ging niet op de voorstellen van Ordono in. Daarna reisde Ordono naar Portugal waar hij koning

Filips bezocht. Hij beloofde de koning in een privégesprek dat hij de prins van Oranje zou doden (ook dit sluit aan bij wat hiervoor over Peeter N. geciteerd is). Aangezien Ordono aan het hof was opgevoed kende hij Filips uit zijn jeugd en had zo iets gemakkelijker toegang tot de koning dan andere mensen. Ordono kreeg zeshonderd kronen onkostenvergoeding en een aanbevelingsbrief voor Parma. Als het plan lukte wachtte hem een grote beloning. Toen hij terug was in de Nederlanden schreef hij Filips dat hij naar Antwerpen ging. Hij zou de prins doden met een dolk. Hij verzocht de koning voor zijn drie zusters in Avila te zorgen als hij tijdens deze actie om het leven kwam. In Antwerpen kreeg men achterdocht, arresteerde de Spanjaard en dwong hem al spoedig een volledige bekentenis af.

Een heel merkwaardige figuur in de rij mensen met moordplannen is de koopman Hans Hansz uit Vlissingen. Hij wilde in het begin van 1583 Oranje vermoorden door vaten buskruit te laten ontploffen als de prins aan tafel zat of tijdens een kerkdienst. De koopman was in Kleef verwikkeld geweest in een proces over het verhandelen van verboden munten en dat proces verloor hij. Hij was daarover zo verbitterd, dat hij zijn diensten wilde aanbieden aan de Spanjaarden. Geheel volgens de regels van de (spionnen)kunst schreef hij een brief met citroensap. Een brief gericht aan de Spaanse ambassadeur in Parijs. De ambassadeur hoefde slechts het papier bij een kaars te houden om te kunnen lezen wat zijner majesteits trouwe dienaar Hansz wilde doen. In de brief vroeg de koopman om iemand van de ambassade te sturen met wie hij kon overleggen hoe hij de koning kon helpen. Om het geheime geschrift veilig in Parijs te brengen deed Hansz een beroep op zijn neef Bleek. Bleek reisde af naar Parijs, maar ontpopte zich daar als een gemene boef. Hij schreef zijn oom namelijk een brief met het verzoek hem snel geld of handelswaar te sturen, anders kon oom er op rekenen dat zijn lieve neef de geheime brief naar de autoriteiten in Holland zou sturen. De koopman betaalde. Hij stuurde vierentwintig gouden kronen en beloofde meer. De Spaanse ambassadeur ontving de brief niet. In later teruggevonden archieven is er tenminste geen spoor van.

Toch gaf Hansz de moed nog niet op. Hij overlegde met een zekere Anthony Auckema of het niet mogelijk zou zijn een of meer steden, waarbij liefst ook Vlissingen, over te leveren aan de Spanjaarden. Ook spraken ze over het doden van Oranje. Hansz vond het vreemd, dat de koning daar zo'n moeite mee had. Hij zou dat varkentje wel eens even wassen als hij eerst maar een regeling getroffen had met de ambassadeur in Parijs. De koopman had twee plannen: het ene was het eerder genoemde buskruitplan, het andere was nog fantastischer. Hansz wilde in Middelburg een huis huren naast de Franse kerk waar de prins regelmatig

kwam. In dat huis zou hij twee- tot driehonderd musketten plaatsen, die op het moment dat de prins de kerk binnenging of uitkwam tegelijk afgevuurd werden. Zo rekende hij er op de prins en zijn gevolg tot de laatste man te doden. Mochten beide plannen falen, dan was hij vastbesloten de prins persoonlijk de keel af te snijden. Auckema werd dit alles kennelijk te gortig. Mogelijk vreesde hij ook dat de heethoofdige koopman wel eens wat al te luid zou kunnen praten over zijn doldrieste plannen. In het geheim lichtte hij de autoriteiten in en toen was het vlug gebeurd met de koopman. Op dertien april 1583 werd Hans Hansz te Vlissingen onthoofd.

Het laatste geval van een moordaanslag die bekend werd betreft de Franse kapitein Get, ook wel genaamd Gott. Zijn eigen versie van het gebeurde staat in 'verhael vande moort' vrij uitvoerig. Blijkbaar hebben de schrijvers van dit stuk hem geloofd. Gott raakte in Spaanse gevangenschap bij krijgshandelingen in de omgeving van Terneuzen. Bij een eerdere gelegenheid was hij al zwemmend uit krijgsgevangenschap ontsnapt en hij verwachtte ditmaal strengere opsluiting. Toen men hem dan ook voorstelde, dat hij zijn vrijheid kon verdienen als hij de Spanjaarden een dienst wilde bewijzen ging hij daar op in. Volgens zijn eigen zeggen vroegen de Spanjaarden hem eerst om Terneuzen of een andere plaats uit te leveren. Hij zei, dat hij daartoe niet bij machte was. Toen spraken ze af dat hij de prins van Oranje zou vergiftigen en met die belofte lieten ze hem gaan, na voor de vorm een klein losgeld gevorderd te hebben. Bij de prins gekomen vertelde hij wat de tegenpartij van hem gevraagd had en men prees hem om zijn eerlijkheid. Gott overleed in juni 1584 aan verwondingen die hij opliep bij een uitval uit de schans van Lillo bij Antwerpen.

Uit brieven van Parma en de markies van Roubaix waar Gott mee te maken had tijdens zijn gevangenschap komt echter een heel ander verloop van de gebeurtenissen naar voren. Gott nam zelf het initiatief en stelde voor de prins met gif te doden. Gif dat hij in een palingsoep zou doen waar de prins veel van hield. Als motief gaf hij op dat de Fransen steeds minder in aanzien stonden bij de opstandelingen en dat hij geld nodig had. De Spanjaarden zagen er niet veel in, maar wilden het toch wel proberen. Ze lieten hem gaan en terug bij de opstandelingen draaide Gott weer om en vertelde het verhaal zoals het in 'verhael vande moort' kwam. Kennelijk heeft men hem in het eigen kamp niet van dubbelhartigheid verdacht en zo kon de dubieuze figuur Gott toch nog met alle krijgsmanseer sterven.

Dit laatste speelde in april en mei 1584. Weldra zou er geen gif meer nodig zijn. Alle mensen met moordplannen konden aan andere dingen gaan denken, want op 10 juli 1584 werd de daad voltrokken door een jongeman van wie niemand het verwacht had: Balthazar Gerards. Al had

hij als kind of als jongeman een paar maal gezegd dat hij de prins graag zou doden, in de jaren vóór de moord liet hij niets blijken. In de lange rij mensen met moordplannen ten aanzien van de prins van Oranje is Balthazar Gerards de meest opmerkelijke. Niet alleen omdat hij slaagde waar anderen faalden, maar vooral omdat hij de enige was, die jarenlang aan dit plan werkte, zich geduldig voorbereidde op wat hij zag als zijn opdracht en alles alleen deed. Dat laatste maakte hem extra gevaarlijk, er was geen kans dat hij door een handlanger verraden zou worden, zelf versprak hij zich nooit. Na het al beschreven incident ten huize van Jean Villaux in Dole, waar hij een dolk in de deur stak, heeft hij zich nooit meer zo laten gaan. Zijn fanatieke opvattingen over wat het ware geloof was en zijn even hevige afkeer van alles wat maar enigszins naar ketterij zweemde, maakten hem ongevoelig voor redelijke argumenten van de tegenpartij. Zelfs de geringste twijfel aan het gelijk van de eigen partij kon niet bij hem opkomen. Dit hoeft niet uit te sluiten dat verlangen naar stoffelijke beloning en wereldse eer voor zijn daad ook een rol gespeeld kan hebben. Het is echter zeker geen hoofdzaak zoals bij de meeste hiervoor genoemden, die faalden in hun opzet. Een derde factor die het succes van Balthazar Gerards verklaart is zijn intelligentie of zo men wil zijn sluwheid. Zijn plan is goed voorbereid en hij bleek in staat het meest geschikte moment af te wachten. In vrijwel elke fase had hij een plan dat aangepast kon worden aan veranderde omstandigheden. Zwijgzaamheid, fanatisme en intelligentie maakten van een onopvallende, weinig soldateske gerechtsklerk een succesvol moordenaar. Ook al moeten we toegeven dat de bewaking van de prins zwak georganiseerd was, het is zeer de vraag of tegen een figuur als Balthazar Gerards enigerlei bewaking afdoende was. Hij zou altijd wel ergens een zwak punt ontdekt hebben.

De staatkundige verhoudingen zijn ook in de laatste levensjaren van de prins ingewikkelder dan binnen het bestek van dit verhaal over de moord te Delft aan de orde kan komen. Toch is het zaak enkele hoofdpunten te noteren.

De Apologie gaf reeds de aanzet tot het verlaten van Filips II. Men hield niet langer de schijn op trouw te zijn aan de koning en zich te verzetten tegen de landvoogd. Op eigen kracht verder gaan kwam nog niet onder de haalbare mogelijkheden voor, daarom bood men Anjou de souvereiniteit aan. Geen ideale keus, daar was iedereen het wel over eens, maar er was geen ander. Deze François-Hercule de Valois, vierde zoon van het Franse koningspaar Hendrik II en Catharina de Medici, is in onze geschiedenis bekend gebleven als Anjou. Een groot deel van zijn leven heette hij Alençon. Hertog van Anjou werd hij pas in 1576. Hij had een slechte reputatie en gold algemeen als zeer onbetrouwbaar. Willem van Oranje zag ook heel goed dat Anjou niet direct 'eerste keus' was,

maar bij gebrek aan beter hield hij het op deze bondgenoot. 'Het moest ook wel; de Spaanse greep werd steeds beklemmender in zijn dreigende worging; Parma kwam aldoor dichterbij en de Prins durfde de Nederlanden niet alleen te laten staan voor dit hete vuur. Het was een zware prijs, die Oranje betaalde voor de voortzetting van die politiek welke hij geboden achtte, ja, als de enig juiste erkende; een zware prijs, omdat hij terwille van de redding der Nederlanden de Nederlanders verloor. Op het ogenblik dat de kogel van de moordenaar hem velde, was het volk in sterke mate van hem vervreemd'[20].

Het bleef nog altijd mogelijk dat Anjou koning van Frankrijk werd of, via een huwelijk met Elisabeth I, op de Engelse troon zou komen. De voorwaarden waarop Anjou de souvereiniteit kreeg maakten hem overigens meer dienaar dan heerser. De aanslag op Antwerpen die we kennen onder de naam Franse furie op 17 januari 1583 bracht daar geen verandering in. Hoewel het logisch geweest zou zijn de verraderlijke Anjou na die mislukte machtsgreep aan de kant te zetten, hield Oranje vast aan de pro-Franse politiek. Een politiek die zijn eigen populariteit snel deed dalen. 'Dat we daarvan op school niets horen, komt alleen omdat de latere traditie er in geslaagd is, dit feit volkomen te verduisteren'[21].

Bij het vierde huwelijk van de prins, op 12 april 1583 met Louise de Coligny, was de reactie van stadsbestuur en bevolking van Antwerpen heel koel. Het verzet tegen de politiek van de prins is begrijpelijk. Anjou had zijn onbetrouwbaarheid meermalen bewezen en wat had men van zijn voornaamste dienaren te wachten? Van de bevelhebber van zijn troepen, Biron, wist iedereen dat hij een zeer werkzaam aandeel had gehad in de gruwelen van Bartholomeusnacht. De onvriendelijkheid van de bevolking van Antwerpen en de toenemende onveiligheid tengevolge van de militaire successen van Parma noodzaakten de prins te verhuizen, eerst naar Middelburg - augustus tot november 1583 - en daarna naar Delft. Vanaf 24 november 1583 was Delft het centrum van de opstand. Woonplaats van de prins en vergaderplaats van de staten van Holland, Zeeland en Utrecht en van de Staten Generaal. Militair stond het er slecht voor. Parma veroverde Brabant en Vlaanderen stap voor stap, beter gezegd stad voor stad.

In 1583 vielen Doornik en Duinkerken, in 1584 Ieperen, Brugge en Gent. In 1585 zouden Brussel en Antwerpen volgen.

Omdat Anjou was vertrokken en om de aparte positie van Holland veilig te stellen, bood men Oranje de grafelijke waardigheid aan over dat gewest. Op 12 juli 1584 zou de inhuldiging geschieden, twee dagen daarvoor vond de moord plaats. Die 'souvereiniteitsoverdracht' was zo mogelijk met nog meer waarborgen en voorzorgen omringd dan tevoren bij Anjou. De onderhandelingen verliepen traag en moeizaam. Gouda en

Amsterdam bleven tot het eind dwarsliggen. Veel afgevaardigden schijnen tot het laatst achterdochtig gebleven te zijn. Vreesden ze dat Oranje op eigen voordeel uit was?

Hoe dan ook 'Graaf van Holland', beter gezegd van Holland en Zeeland, is het niet geworden en tot de negentiende eeuw bleven alle volgende Oranjes stadhouder. Een merkwaardige functie in het vreemde staatsbestel van de republiek waar alles geregeld was met tijdelijk bedoelde afspraken. Tijdelijke regelingen die echter een taai leven hadden en het krakende staatsbestel ruim twee eeuwen bijeen hielden.

En terwijl Nederland moeizaam verder groeide naar een vorm van onafhankelijkheid, die nog niemand duidelijk voor ogen stond, terwijl aan alle kanten getrokken werd voor het verkrijgen of behouden van machtspositie, was de moordenaar van Oranje onderweg.

Fig. 6. HA. 46 Marteling Balthazar Gerards. Gravure: Frans Hogenberg, met 12 regelig Duits vers. 16e eeuw. Maat: 20×27 cm.

Eindnoten:

18. P.C. Lotar, 'Le cas de P. Antoine Temmerman', A. de Meyer, 'Le procès de l'attentat commis contre Guillaume le Taciturne.
19. Citaat vermeld door Gachard. 'Je ne saurais exprimer à Votre Majesté que ce personnage ait reçu le châtiment qu'il méritait, quoique, selon ses actions, il eût pu finir plus mal... Mais enfin nous devons remercier Dieu... en ôtant du monde un homme si pernicieux et méchant, et en délivrant ces pauvres pays d'une peste et d'une poison tels que lui'.
20. J. Presser, 'De Tachtigjarige Oorlog' p. 97.
21. J. en A. Romein, 'Erflaters van onze beschaving' p. 118.

Balthazar Gerards en de moord

De eigenlijke geschiedenis van de moord te Delft gaat voor wat Balthazar Gerards betreft over de periode 1582-1584.

In februari 1582 trekt hij weg uit zijn geboorteland om zelf het vonnis te voltrekken, dat in de ban was uitgesproken over Willem van Oranje. De tekst van de ban had hij toen nog niet gelezen, die kreeg hij pas veel later onder ogen.

Om die geschiedenis na te kunnen vertellen zijn er gegevens te vinden in: a. de bekentenis van Balthazar Gerards zelf, b. pamfletten uit 1584, c. brieven, d. gegevens uit historische literatuur en detailstudies.

De bekentenis is een heel merkwaardig stuk. De moordenaar beschreef eigenhandig meteen na de moord hoe hij hiertoe gekomen was. Men had hem gearresteerd, tijdelijk opgesloten in de portierswoning van het Prinsenhof en toen enkele stadsbestuurders hem daar wilden ondervragen, eiste hij pen en inkt en schreef in alle rust het lange stuk, waarvan de vertaling als bijlage I achterin dit boek is opgenomen. Nadat Balthazar Gerards terechtgesteld was diende de bekentenis als basismateriaal voor een pamflet dat namens de Staten van Holland verscheen over de moord te Delft. Daarna verdween het stuk tot er in de negentiende eeuw in Belgie een kopie beschreven werd door de archivaris Gachard. Die kopie was begin 1853 in Den Haag op een openbare veiling verkocht bij de boekhandelaar Meurs. R.C. Bakhuizen van den Brink berichtte in de Algemeene Konst- en Letterbode van 6 januari 1854, dat hij het stuk gezien had, maar het niet voldoende belangrijk achtte om er de aandacht van de rijksarchivaris of van de regering op te vestigen. In een kritische beschouwing komt Bakhuizen van den Brink tot de slotsom dat het door de Belgen zo juichend binnengehaalde stuk hooguit een kopie van een kopie kan zijn, al ontkent hij niet dat de inhoud interessant is. Inmiddels had professor Arendt uit Leuven een beschouwing gewijd aan de teruggevonden bekentenis[22]. Hij toonde aan, dat de gevonden tekst overeen moet komen met de oorspronkelijke bekentenis van Balthazar Gerards. Volgens hem is het waarschijnlijk de kopie die volgens een resolutie van de Staten van Holland van 24 juli 1584 in het stadhuis te Delft bewaard moest blijven. Bij de stadhuisbrand van 1618 zou die kopie ontvreemd zijn en overgegaan in particuliere handen.

Van de pamfletten noemen we als eerste: 'Historie Balthazars Gerardt, alias Serach, die den tyran van t'Nederlandt den Prince van Orangie doorschoten heeft: ende is daerom duer grouwelijcke ende vele tormenten binnen de stadt van Delft openbaerlijck gedoodt.' (bijlage II geeft een gedeelte van dit pamflet)

Uit de titel blijkt meteen al van welke partij dit pamflet komt. Het is voor de Spaanse en katholieke kant de voornaamste bron voor de beschrijving van de moord te Delft. Het pamflet is geschreven meteen na de executie door iemand die dit alles in Delft van nabij heeft meegemaakt. De schrijver wist welke voorbereidingen Balthazar Gerards getroffen had om te kunnen vluchten. In andere bronnen ontbreekt dit gegeven. Voor dit pamflet heeft men echter geen gebruik kunnen maken van de door Balthazar geschreven bekentenis. Dat hier geen melding gemaakt wordt van de voor Balthazar gunstige dingen die wel te halen zijn uit het later verschenen officiële relaas, wijst er ook wel op, dat het pamflet 'historie Balthazars Gerardt' kort na de moord verschenen is. De anonieme schrijver is misschien wel de priester Sasbout Vosmeer geweest, die zich er later voor beijverde Balthazar Gerards zalig verklaard te krijgen. Of is de auteur een van de vele andere katholieken in Delft die de daad van Gerards toejuichten? Pater Gerlach heeft in een gedetailleerde studie[23.] aangetoond dat de Nederlandse editie vóór 24 juli verscheen, dat er daarna een beknopte weergave verscheen in het Latijn en dat die Latijnse editie nagevolgd werd in vele vertalingen.

De Staten van Holland hebben vergeefs geprobeerd het stuk door een verbod te treffen, de verspreiding was niet meer te stuiten. Het verbod is te lezen in een resolutie van 24 juli 1584, waarin eerst staat dat drie heren de opdracht krijgen om een officieel relaas te geven van de gebeurtenissen te Delft, mede gebruik makend van de bekentenis van de moordenaar. Daarna volgt het verbod van 'boeckskens' die al zijn uitgegeven over de dood van de prins. Men wil weten wie de schrijver en uitgever zijn. Alleen het pamflet 'historie Balthazars Gerardt' kan een dergelijke harde aanpak van de autoriteiten uitgelokt hebben.

De redactie van het officiële stuk berust wel bij drie heren, maar de tekst komt hoogstwaarschijnlijk helemaal voor rekening van de hofpredikant De Villiers. Hij gebruikt de bekentenis, maar laat weg wat ongunstig is voor de prins en voor hemzelf. Dit 'verhael vande moort' is uitgangspunt geworden voor de protestants-orangistische beschrijving van de moord te Delft.

Een derde pamflet is het veel kleinere 'Copie uit Delft', een onvolledig verhaal door iemand die in de dagen tussen de moord en de executie van Gerards de gebeurtenissen beschrijft 'gelijck ick mondelijck hebbe hooren vertellen'. Het komt uit de orangistische hoek en geeft slechts op een enkel punt een bijzonderheid die elders ontbreekt.

Aan de hand van deze stukken is de daad van Balthazar Gerards wel te beschrijven. Waar in het hiernavolgende een citaat staat met de letter (a), is dit citaat ontleend aan de eigen bekentenis van Balthazar Gerards. Brieven zijn ontleend aan deel VI van 'Correspondance de Guillaume le Taciturne' door L.P. Gachard.

Fig. 7. HA. 49 'Pompa funebris Auriaci Principis Delphis Batavorum Spectata'. Begrafenis Willem van Oranje. Gravure: (F. Hoogenberg), met 12 regelig Duits vers. 16e eeuw. Maat: 18.7×26.5 cm.

Eindnoten:

22. M. Arendt, 'Recherches critiques et historiques sur la confession de Balthazar Gerard' in Bulletins de l'Academie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, annexe aux bulletins 1853-1854.
23. P. Gerlach O.F.M. - 'De verhalen over de dood van Balthazar Gerards'.

Voorbereiding

We kunnen niet zeggen, dat Balthazar Gerards overhaast te werk is gegaan. We zagen dat hij al op jeugdige leeftijd over het doden van Willem van Oranje sprak. Als jonge man herhaalde hij die wens, in 1578 in het huis van Je(h)an Villaux. Dit al eerder beschreven incident, komt voor in het volgende fragment: 'En ten bewijze dat ik dit plan had toonde ik het toen ik in Dole was in het huis van Jehan Villaux, ongeveer zes jaar geleden, doordat ik een dolk die ik in mijn hand had, met alle kracht in de deur stak met de woorden: “Ik zou willen dat die stoot in het hart van de prins van Oranje zou zijn gegeven.” Waarop iemand genaamd Jehan Guillame Ponthier uit Vercel in Bourgondië, die me de dolk had zien steken en gehoord wat ik gezegd had, me een flinke uitbrander gaf, zeggende dat het mij niet paste vorsten te doden of te bedreigen en dat als het de wens was van de Koning, onze heer, dat die Nassau gedood werd, zijne majesteit hiervoor genoeg macht had en het zou bevelen, maar dat hij niet zomaar een zo goede aanvoerder wilde missen, die zich nog wel zou kunnen onderwerpen. Ik gehoorzaamde aan die vermaning en gaf het alles over aan de goede beschikking van God en zijne majesteit.' (a)

De ban, die in de nazomer van 1580 verscheen, kreeg Balthazar pas in februari 1584 onder ogen. Dit kwam aan het licht tijdens het eerste verhoor na de moord. Van horen zeggen kende hij de ban sinds 'ongeveer drie jaar geleden' (a), dus vanaf 1581. In het eerder[7.] genoemde werk van Renon de France staat dat Balthazar de ban al in 1582 las. Volgens dezelfde schrijver zou hij zijn plan toen besproken hebben met de zoon van de graaf van Mansfeldt, die het afkeurde.

Ook de Spaanse geschiedschrijver Herrera[24.] geeft duidelijk aan, dat Balthazar Gerards wel werkte met goedkeuring en steun van de autoriteiten in de Spaanse Nederlanden. In het boek van Herrera komt het volgende fragment voor: 'De prins van Oranje bleef, zoals eerder gezegd, rebel verklaard en ter dood veroordeeld bij vonnis van bevoegde rechters. Maar er ontbrak iemand die het uitvoerde en de prins van Parma zocht naar een manier om die vijand uit de wereld te helpen, opdat hij zijn gerechte straf zou ontvangen. Te dien einde stuurde hij er verscheidenen op uit, die zich bij hem waren komen aanbieden en onder hen Balthazar Gerards, een Bourgondiër, geboortig uit Vuillafans, secretaris van de graaf van Mansfeldt, een jonge man van zesentwintig jaar; en hoewel hij

er veel minder van verwachtte dan van de anderen, gaf hij hem, op advies van de heer van Hautepenne en van de graaf van Mansfeldt, de goedkeuring en de hulp die hij ook anderen had gegeven. Dat waren allen Lotharingers, Fransen, Engelsen en Schotten, die allen afzonderlijk werkten, zonder dat de een iets van de ander wist. Hij gebruikte hiervoor geen Italianen en Spanjaarden, omdat die aan het hof van de prins zeer verdacht waren. Deze dappere jongeman toonde zich vastbesloten deze actie te ondernemen en beweerde dat deze wens zes jaar geleden bij hem opkwam, zonder het doodsgevaar te vrezen, om het vaderland te verlossen uit de handen van een man die de godsdienst vernietigde en die verraad pleegde tegenover zijn vorst en die met die hartstocht en dat ijdele woord vrijheid zo ontelbaar veel zielen beroofde van de eeuwige vrijheid. Deze jongeman dus, ontwikkeld, welbespraakt en in zijn handelingen opvallend voorzichtig en handig, ontving van de prins van Parma de dingen die hij nodig had en ging naar Holland, naar de stad Delft, waar de prins van Oranje verbleef, onder het voorwendsel, dat hij brieven had van de koningin-moeder (Catharina de Medici) en bericht over de dood van de hertog van Alençon (Anjou), haar zoon, die toen gestorven was.' Toch verandert dit stuk van Herrera niet zoveel aan het totaalbeeld. Balthazar Gerards deed vrijwel alles zelf. Hulp die hij van buitenaf kreeg is altijd vrij passieve hulp geweest. In plaats van heimelijk te vluchten kan hij vertrokken zijn met medeweten van zijn hoogste chef. De contacten met Parma leverden niet veel meer op, dan dat men hem zijn gang liet gaan. Verder moest hij het zelf maar zien te redden. Was hij in Spaans gebied gevangen genomen door lagere overheden, in het bezit van zegels waarmee spionnagehandelingen mogelijk werden, dan is het nog de vraag of zijn hooggeplaatste medeplichtigen hem niet hadden laten vallen door zich 'niets meer te herinneren'.

Wanneer Balthazar Gerards echt de ban las, doet er niet zoveel toe. Gezien zijn werkkring aan het gerechtshof te Dole zal hij er al in 1580 over hebben horen praten en gelet op vroegere uitingen van hem ten aanzien van de prins van Oranje mogen we wel aannemen dat hij de veroordeling van harte toejuichte. Overigens is het niet uitgesloten, dat Gerards inderdaad de ban zelf kort voor zijn vertrek uit Luxemburg las. Als Herrera gelijk heeft en Mansfeldt zijn klerk een aanbevelingsbrief meegaf voor Parma, kan de graaf bij een gesprek over het plan een tekst van de ban ter lezing hebben gegeven. In dat geval zou Gerards bij het eerste verhoor na de moord een deel van de waarheid verteld hebben en bleef de rol van Mansfeldt in het duister omdat men in die richting niet verder vroeg. Dit zijn niet meer dan veronderstellingen. Onduidelijk blijft ook wat Balthazar Gerards dacht, hoopte, verwachtte toen hij uiteindelijk op weg ging. Vond hij het vreemd dat niemand na de publikatie van de ban de prins vermoordde? Heeft hij zich afgevraagd of dan geen mens

in staat en bereid was de koning deze dienst te bereiden? In de bekentenis stelt Gerards nadrukkelijk, dat dienst aan koning en kerk hem tot zijn daad bracht, maar over zijn gevoelens en gedachten schrijft hij niet meer dan: 'toen ik zag, dat men zo lang talmde recht te doen geschieden en de wil van de koning uit te voeren, vertrok ik uit Bourgondië.' (a)

Er is geen betrouwbaar portret van de moordenaar. In de enkele schriftelijke mededelingen beschrijft men hem als klein van stuk, donker van uiterlijk, onopvallend, met uitzondering van de ogen, waarvan Louise de Coligny schrok, toen ze hem zag, enkele uren voor de moord. Zijn maatschappelijke status was gering, maar dat wil niet zeggen, dat hij niet eerzuchtig was. In een roman zou het aantrekkelijk zijn, hierop voortbordurend de moordenaar van Willem van Oranje te schetsen als een verknipte fanaat, die steeds de minste moet zijn en hunkert naar de dag waarop hij, de man van wie niemand het verwachtte, als een grote held binnengehaald zal worden. Hij is dan de uitverkorene Gods, de wereld ligt aan zijn voeten (en zo gedraagt hij zich bij zijn executie). De man die het grote werk volbrengt, dat anderen niet aankunnen[25].

Het zou zo kunnen zijn, maar er zijn geen concrete aanwijzingen voor zo'n schets. We weten alleen dat hij in februari 1582 Dole verliet en afreisde naar Luxemburg. In de bekentenis staat, dat hij op weg ging 'par deça hier vertaald met 'daarheen'. Dat zou eigenlijk moeten zijn 'herwaarts over'. Vanouds duidde men de Nederlanden aan als 'de landen herwaarts over'.

Het betreffende fragment luidt: 'en begaf me op weg daarheen, met de bedoeling werkelijk dat vonnis te voltrekken.' (a) Het is een vrij summiere mededeling. Uit andere bron weten we hoe hij reisde. In 'verhael vande moort' staat dat hij 'van daer vertrocken was met een goet peert ende wapenen.' Zijn plan zal nog vrij vaag geweest zijn. Hij moest eerst dichterbij het gevechtsterrein komen en op weg daarheen koos hij een vrij logisch tussenstation: het huis van zijn neef Jean Dupré in Luxemburg[26]. Dupré was secretaris van de gouverneur van Luxemburg, een van de belangrijkste edellieden in de koningsgezinde Nederlanden: graaf Pieter Ernst van Mansfeldt.

Balthazar wilde hier slechts korte tijd blijven, maar juist in die dagen kwam het nieuws door, dat Willem van Oranje in Antwerpen gedood was door 'iemand uit het land van Biscaye' (a). In de bekentenis staat dan een heel simpel en openhartig zinnetje: 'Over dat nieuws was ik zeer verblijd, zowel omdat (zoals ik meende) gerechtigheid geschied was, als omdat ik me niet in gevaar hoefde te brengen.' (a) Zoals we al eerder zagen, duurde het in de zuidelijke Nederlanden geruime tijd eer bekend werd, dat Oranje de aanslag overleefde. Balthazar ging als klerk werken bij zijn neef Jean Dupré, want de taak die hij zich gesteld had was door een ander

volbracht. 'Maar toen ik later hoorde, dat die Nassau niet uit de weg geruimd was door de op hem gepleegde aanslag, besloot ik mijn voorgaande besluit te volgen, wat er ook van mocht komen, ik hoopte de gunstige gelegenheid te benutten dit te doen als genoemde graaf van Mansfeldt te velde zou zijn, dicht bij een plaats, waar dan ook, waar genoemde prins van Oranje zou zijn, door in het geheim uit dat kamp te vertrekken om naar die prins te gaan en net te doen alsof ik van het ongeloof was, zoals hij is en hem zekere zegels[27.] aan te bieden, afgedrukt in rode was met de zegelring van genoemde graaf, die ik vaak in handen heb gehad omdat ik klerk en schrijver was onder genoemde Duprel, zijn secretaris, welke zegels ik uit eigen beweging gemaakt heb, zonder dat Duprel of iemand anders er iets van wist...' (a)

Dit laatste zinnetje kan een leugen zijn zoals we eerder zagen. Als Balthazar Gerards met een aanbeveling van de graaf van Mansfeldt bij Parma kwam, heeft hij hier bewust de waarheid verdraaid. Verderop zal blijken dat hij de rol van Parma en van een jezuiet in Trier in de bekentenis opzettelijk heel onbelangrijk maakt. Op die twee punten hebben de ondervragers, met gebruikmaking van martelingen, tijdens de verhoren na de moord aan de dader de bekentenis ontwrongen dat zowel Parma als de jezuiet wel degelijk een rol van enige betekenis speelden. Hetzelfde geldt voor de franciscaner monnik Ghery. Op het punt waar we hier het citaat van de eigenhandig geschreven bekentenis onderbraken heeft men in Delft de moordenaar niet nader ondervraagd. Gezien de drie gevallen waarin hij bewust trachtte handlangers te sparen en waarin later bleek, dat die personen veel actiever waren dan Balthazar Gerards eerst wilde doen voorkomen, zou men uit de nadrukkelijke mededeling 'zonder dat Duprel of iemand anders er iets van wist' kunnen concluderen dat er wel iemand anders was die er van wist.

Het citaat gaat verder met: '... en ik dacht toegang te krijgen tot het huis van genoemde Nassau door middel van deze zegels om, op het juiste moment, het genoemde vonnis aan hem te voltrekken, met zo weinig mogelijk gevaar voor mijzelf.' (a)

Hier komt het eerste plan van Balthazar Gerards naar voren. In grote lijn is hij dat plan blijven volgen. Al naar de omstandigheden zich wijzigden varieerde hij het enigszins, maar de hoofdbestanddelen bleven dezelfde: met zegels van de graaf van Mansfeldt overlopen naar Oranje, zich voordoen als hugenoot, het vertrouwen van de prins winnen en hem dan doden. Las hij toen al zo vaak in het apocriefe bijbelboek Judith? (apocrief voor protestanten, in de katholieke Bijbel heeft Judith wel haar plaats behouden). Later, in Delft zorgde hij er voor op te vallen als een bijzonder ijverig protestant en een van de boeken die hij altijd bij zich had was Judith, in de berijmde versie van G. Salluste du Bartas, die in die tijd vooral bij hugenoten heel populair was. Het hele plan van Balthazar

Gerards lijkt wel een variant op de manier waarop Judith te werk ging om de tiran/veldheer Holofernes te doden. Voor wie dit verhaal niet (meer) kent en het niet meteen bij de hand heeft volgt hier een beknopte samenvatting[28].

> Nebukadnezar, koning van Assyrië, zond zijn veldheer Holofernes met een zeer grote krijgsmacht uit om alle landen die zich nog niet aan hem hadden onderworpen, te gaan veroveren. Holofernes vervulde zijn opdracht zoals van hem verwacht mocht worden. Overal versloeg hij de vijanden van zijn koning. Alleen het kleine Judea hield stand. Vertrouwend op God en op de natuurlijke sterkte van hun door rotsen afgeschermde land, wachtten de joden de vijand af. Vooral de inwoners van Bethulië en Bethemesch zouden moeten trachten de moeilijk begaanbare toegangswegen van het land af te grendelen. In het vijandelijk kamp vroeg Holofernes zich af wat dat voor lieden waren, die hem durfden trotseren. De Ammoniet Achior lichtte hem in over de roemrijke geschiedenis van het joodse volk, dat onoverwinnelijk was zolang het God trouw bleef. Die toespraak beviel de Assyriërs slecht. Holofernes joeg Achior weg met de opdracht naar Bethulië te gaan en de bewoners van die stad aan te zeggen welke wraak de Assyrische veldheer op hen dacht te nemen. Achior bracht de boodschap over en bleef in Bethulië. Eerst waren de inwoners van de belegerde stad nog vol goede moed, maar toen de Assyriërs de waterputten bezetten, dreigde watergebrek en het volk drong er op aan de stad over te geven. De oudsten vroegen vijf dagen uitstel, was er in die tijd nog niets gebeurd, dan zouden ze capituleren voor Holofernes. Dit hoorde Judith, de zeer verstandige en deugdzame weduwe van Manasse. Zij maakte de oudsten scherp verwijt, dat ze God als het ware een ultimatum stelden, door te zeggen: 'als er over vijf dagen nog geen redding is gekomen, geven wij de stad over.' En daarna zei ze: 'Hoort mij en ik zal een werk doen, hetwelk van geslacht tot geslacht zal komen tot onze nakomelingen. Gijlieden zult deze nacht aan de poort staan, en ik zal met mijn dienstmaagd daaruit gaan, en binnen die dagen, na welke gij gezegd hebt de stad aan onze vijanden over te geven, zal de Here Israël door mijn hand bezoeken. Doch gijlieden zult niet onderzoeken wat ik doen zal, want ik zal u niet zeggen wat ik doe totdat het zal volbracht zijn.' Judith verootmoedigde zich in gebed voor ze op weg ging. Daarna legde ze haar weduwenkleding af en kleedde zich in haar mooiste gewaden, goed gekapt, opgemaakt en met al haar sieraden. Zo verliet ze de stad met haar dienstmaagd. Aangehouden door Assyrische soldaten zei ze: 'Ik kom tot het aangezicht van Holofernes de veldoverste uws legers, om hem waarachtige woorden te boodschappen, en ik zal een weg voor hem wijzen, waardoor hij trekken zal, en het gehele gebergte veroveren, en van zijn mannen zal niemand omkomen, noch iets dat leven heeft.' Holofernes ontving haar vriendelijk, hij was getroffen door haar schoonheid en hoopte militair voordeel te hebben van haar inlichtingen. Judith bericht hem, dat de joden spoedig Gods geboden zullen overtreden, gedwongen door honger en dorst. Zij zullen tempelgaven eten en drinken, wat de wet verbiedt en op dat moment zal God hen verlaten en zullen ze weerloos zijn tegenover hun vijanden.

's Nachts vraagt Judith toestemming buiten het legerkamp te gaan om er met haar dienstmaagd te bidden. Zodra ze hoort dat de belegerden gezondigd hebben, zal ze Holofernes waarschuwen. Op die manier houdt ze ook de wellustige veldheer op afstand. Na enkele dagen wordt Holofernes toch wel wat ongeduldig. Hij richt een intiem etentje aan, met de bedoeling Judith te verleiden. Zijn bediende Bagoas weet er alles van want Holofernes zegt hem: 'Ga toch heen en overreed de Hebreeuwse vrouw die bij u is, dat zij bij ons kome, en met ons ete en drinke. Want zie, het is een schande voor ons dat wij zodanige

> zouden laten gaan, zonder gemeenschap met haar te hebben, want zo wij haar niet tot ons trekken, zij zal ons bespotten.' Judith maakt zich mooi en komt naar Holofernes toe. Deze drinkt echter zo onmatig veel, dat hij op zijn bed in slaap valt en van verleiden komt niet veel. Alle dienaren zijn weg, grotendeels ook dronken en Judith doodt Holofernes met zijn eigen zwaard. 'En zij sloeg tweemaal in zijn hals met al haar kracht: en hieuw zijn hoofd af, en zij wentelde het lichaam van het bed. En nam het behangsel van de pilaren weg. En een weinig daarna ging zij uit, en gaf haar dienstmaagd het hoofd van Holofernes over, en die stak het in de zak harer spijs. En zij beiden gingen tezamen uit, naar haar gewoonte, en door het leger gegaan zijnde, gingen zij rondom dat dal heen, en klommen op de berg [der stad] Bethulië, en kwamen aan haar poorten.' Aangezien ze alle vorige nachten ook buiten het kamp waren geweest om te bidden, zagen de wachtposten daar niets bijzonders in. Ook de zak met het hoofd was niet verdacht, want voorgaande nachten had Judith voedsel in die zak gehad, dat ze uit haar eigen stad meebracht om niet de onreine spijs van de vijand te hoeven eten. Dit keer liepen de twee vrouwen rechtstreeks naar de stad. Ze kwamen binnen en toonden het hoofd van Holofernes. Meteen de volgende dag deden de belegerden een uitval. De Assyriers wilden hun aanvoerder waarschuwen, vonden het onthoofde lichaam en raakten in paniek. In die situatie sloegen de joden er flink op los en behaalden een grote overwinning. Judith reed later in triomf naar Jeruzalem en hing de krijgsbuit in de tempel.

Net als Judith hoopt Balthazar de vijand door list te benaderen, al staan hem daarbij niet de natuurlijke middelen ten dienste die Judith kon gebruiken. De zegels waarmee men valse paspoorten kon vervaardigen voor spionnen, zijn een variant op de belofte van Judith een weg te wijzen waarlangs Holofernes de stad kon innemen. Voorlopig zat het Balthazar echter niet mee. Van november 1582 tot mei 1583 was hij bij het leger te velde. De graaf van Mansfeldt voegde zich bij het leger van Parma en overwinterde in het pas veroverde Doornik, de stad waar Balthazar zich later bij Parma zou melden om steun te vragen voor het definitieve plan.

In het voorjaar van 1583 trekt het leger naar Eindhoven, Weert, Turnhout en Diest. Militair een succesvolle tocht en Balthazar is nu dicht bij de vijand. Hij wil proberen weg te komen en vraagt ontslag. Zijn neef voelt daar niets voor. Toch is het voor Balthazar Gerards op dat moment de meest geschikte gelegenheid. Zij zijn dicht bij het gebied van de opstandelingen en langer wachten is nadelig, want de graaf van Mansfeldt is van plan de veldtocht af te breken en terug te keren naar Luxemburg. Jean Dupré weet niets van de ware bedoelingen van zijn neef. Hij zal wel gedacht hebben, dat Balthazar het avontuurlijke leven bij het leger te velde zo leuk vindt, dat het hem spijt terug te moeten naar het stille Luxemburg. Dupré zegt dat Mansfeldt waarschijnlijk over een maand al terug zal keren in het legerkamp bij Diest. Zo laat Gerards zich overhalen mee terug te gaan naar Luxemburg. Eenmaal daar aangekomen toont de graaf echter in het geheel geen neiging om weer te velde te trekken. Balthazar Gerards wil nu koste wat het kost weg komen. Daarom 'besloot ik (nog altijd vastbesloten in mijn onderneming) een beetje ruzie

uit te lokken met mijn werkgever om hem te verlaten en toen ik dat gedaan had, schreef ik een paspoort voor mijzelf uit en bood het aan genoemde graaf aan om het te tekenen en toen hij het aangepakt had en gelezen, zei hij me slechts dat hij er over zou praten met Jehan Duprel: zodat ik geen ontslag kreeg.' (a)

Balthazar Gerards blijkt hier de situatie verkeerd gepeild te hebben. Hij had ongetwijfeld verwacht, dat de graaf het stuk meteen zou tekenen en dat hij dan zo wegkon. Hij had het ook anders kunnen aanleggen: hij was in staat de handtekening van Mansfeldt na te maken en hij had al zegelafdrukken gemaakt. Balthazar Gerards was dus best in staat een vals paspoort voor zichzelf te vervaardigen. Dat hij het eerst probeerde met een echte handtekening is ook begrijpelijk. Als hij kon vertrekken met officiële goedkeuring liep hij geen gevaar, ging hij daarentegen met een zelfvervaardigd paspoort op pad, dan moest hij wel heel vlug maken dat hij wegkwam, want het kon niet lang geheim blijven dat hij de stad uit was en dat hij een paspoort bij zich droeg waar de graaf niets van wist. Zonder handtekening reizen was ook onmogelijk. De zegels die hij nagemaakt had heten in Franse teksten cachets volants en in Nederlandse teksten vliegende zegels of pitzierzegels[28]. Het stempel op ons gezegelde papier, dat we bij sommige officiële stukken nog kennen, bewaart een herinnering aan de oude pitzierzegels. Zoals we al zagen had een dergelijk gezegeld stuk slechts rechtsgeldigheid in combinatie met de juiste handtekening. Bij het plan van Balthazar Gerards was het daarom nodig, dat hij de handtekening van de graaf van Mansfeldt kon namaken om de gestolen zegels effectief te gebruiken.

Uit het hiervoor opgenomen fragment van de bekentenis blijkt ook wel, dat Balthazar Gerards er niet tegen op zag mensen en situaties te manipuleren als dat nodig was voor zijn plan. Hij lokt ruzie uit, schept een situatie waarin hij weggestuurd hoopt te worden, zelfs bij iemand die hem goed behandelt. Later in het verhaal komt deze eigenschap nog eens duidelijk aan het licht. De man moet met groot gemak in allerlei situaties de rol gespeeld hebben, die hem op dat moment het beste uitkwam. Zijn spel was ditmaal mislukt, maar 'toch probeerde ik sedertdien uit genoemde plaats Luxemburg te vertrekken om nog altijd mijn onderneming te vervolgen.' (a)

Dan komt er een onverwachte tegenslag. Dupré mist vierhonderd en vijftig kronen uit zijn kas en Balthazar acht het niet raadzaam er onder die omstandigheden stilletjes tussenuit te gaan. Zijn heimelijk weggaan zou licht als een bewijs van schuld worden opgevat. Zijn geduld wordt beloond. Men vindt het geld terug (er staat niet bij hoe of waar) en het plannen maken begint weer. Hij probeert mee te gaan met Waalse infanterie die zich bij het leger van Parma moet voegen, maar ziekte van Dupré maakt hem onmisbaar op het secretariaat in Luxemburg. Al die

tijd had Gerards honderd, in het geheim gemaakte, zegelafdrukken in zijn bezit. Als hij (zoals hij zelf schrijft) hierover niet vooraf met de graaf van Mansfeldt heeft gesproken, moet dat een angstig bezit geweest zijn. Kwam hier iets van uit, dan was er weinig kans dat iemand hem nog kon redden van de galg. Heeft hij wel met Mansfeldt overlegd, dan zal dat waarschijnlijk gebeurd zijn kort voor zijn werkelijke vertrek en dan is het zegelbezit al die maanden ervoor levensgevaarlijk geweest. Als vertrouweling van de secretaris was het voor Gerards niet zo moeilijk de afdrukken te maken. Hij had de vrije beschikking over de ring of het stempel waarmee men het zegel van de graaf in rode of witte was afdrukte. Maar uiteraard had niemand het recht een privé-verzameling gezegelde blanco stukken aan te leggen, want ieder kon vermoeden dat een dergelijke collectie alleen maar kon dienen voor spionage, of falsificaties of andere knoeierij.

De ziekte van zijn neef bond Balthazar Gerards tot de jaarwisseling van 1583/1584 aan Luxemburg. We kunnen ons voorstellen, dat het verlangen om eindelijk in actie te kunnen komen met de dag groeide. Daarbij kwam de onrust van het naderend voorjaar, dat lokt tot reizen en trekken en een nieuw begin. Zelfs in het dorre proza van Gerards klinkt daar iets van door: 'Tenslotte nam ik zelf ontslag, ik zag dat het weer verbeterde in maart jongstleden, en vertrok uit genoemde dienst, zonder dat de graaf van Mansfeldt het wist en tegen de wens en de wil van zijn secretaris, mijn werkgever, die ik vaarwel zei en die ik te verstaan gaf dat ik naar Spanje ging, (a)

Voor de tweede maal sluit Balthazar Gerards de graaf van Mansfeldt nadrukkelijk als medeplichtige uit. We zagen al, dat juist die nadrukkelijke ontkenning kan wijzen op het tegendeel. Uiteindelijk is er alle reden om de mededeling van de Spaanse schrijver Herrera serieus te nemen. Herrera is een tijdgenoot van Balthazar en hij had alle officiële stukken tot zijn beschikking aan het Spaanse hof. Houden we het er op dat Herrera de juiste toedracht geeft, dan is Balthazar Gerards bij Parma gekomen met een aanbeveling van de graaf van Mansfeldt op zak. Dan is de volgende toedracht mogelijk: In februari 1584 besluit Gerards dat hij er nu hoe dan ook op uit moet trekken, hij spreekt hierover in het geheim met zijn hoogste baas en die moedigt hem aan en raadt hem naar de landvoogd te gaan. Die moet dan maar de uiteindelijke beslissing nemen of en hoe de zegels gebruikt zullen worden. Mansfeldt laat zijn klerk een exemplaar van de ban lezen naar aanleiding van dit gesprek. In het eerste verhoor na de moord bekent Gerards dat hij de ban 'vijf maanden geleden' voor het eerst las. Niemand vroeg hem hoe of waar dat gebeurde. Voorgaande hypothese verder uitwerkend komen we dan op een afspraak tussen Gerards en Mansfeldt om Dupré overal buiten te laten en naar buiten toe nooit te laten blijken dat de graaf er zelf mee te maken heeft.

Dat laatste zou Balthazar dan getrouw hebben uitgevoerd. Hij zegt tegen zijn neef dat hij nu echt weggaat en hoe Dupré ook praat, Balthazars besluit staat vast: hij zal naar Spanje reizen. In werkelijkheid gaat hij echter naar Trier. In die stad spreekt hij met de regent van het jezuïetencollege. In de bekentenis doet hij voorkomen alsof de priester bij wie hij biechtte verder buiten het plan stond. 'Voornoemde jezuïet deed zijn uiterste best mij mijn plan uit het hoofd te praten.' (a) Maar tijdens het vierde verhoor in Delft, hij was toen al tweemaal langdurig gemarteld, bekende hij op de pijnbank dat de jezuïet in Trier hem absolutie gaf en beloofde voor hem te bidden. Bovendien zei de man: 'Mocht je omkomen, dan zul je zeker tot de martelaren gerekend worden.' Pe schrijver van 'verhael vande moort' verwerkte dit graag in de tekst: 'den Jesuit van Triere [...] segghende: dat hy soude gestelt worden int ghetal vande Martelaers, indien hy om desen aenslach storve.' Verder staat er nog dat de anonieme jezuïet met drie anderen in het college overlegde. Pe protestantse versie legt dus wel heel duidelijk de nadruk op de medeplichtigheid van leden van de orde der jezuïeten. De mening dat de jezuïeten een actieve rol speelden in de moord op Willem van Oranje werkte nog lang door. Prins Maurits uitte zich in 1592 in die zin. Bij Everhard van Reyd[29.] staat hoe Maurits reageerde in een meningsverschil met de vorst van Kleef over de aanwezigheid van jezuieten in de grensstreek. Afgezanten van de vorst wezen hem er op dat het de vorst vrij staat te bepalen welke godsdienst in zijn land zal heersen. 'Prins Maurits antwoorde, hy begeerde den vorst van Cleve in zyne regieringe ofte religie gheen regel voor te schrijven, maer dat hy de jesuyten voor ghene nabueren soude lyden, wiste wel sy des conincks van Spanien verspyers waren, ende darom soo nae als mogelyk by dese frontieren haeren stoel sochten te stellen; dat sy ook synen vader vermoordt hadden, daerom hy syn leven lanck haer vyandt wilde blyven.'

Vanuit Trier reist Balthazar Gerards naar Doornik om het plan voor te leggen aan 'zijne hoogheid de Prins van Parma en Plaisance, Luitenant en kapitein-generaal voor de Koning in zijn lage landen.' (a) Hij noemt het plan in 'een brief die ik in Doornik opstelde en die ik zelf aan zijne Hoogheid aanbood.' (a) Die brief is bewaard gebleven. Het stuk begint met een lange inleiding waarin hij schrijft: de koning heeft terecht de voornaamste aanvoerder van de ketters en rebellen, Willem van Nassau, veroordeeld. Behalve wijlen de dappere Biskayer heeft niemand van de vele onderdanen, Soldaten en dienaren van de koning in al zijn uitgestrekte landen tot op heden de moeite genomen het bevel van de koning uit te voeren. Toch moet dat eens gebeuren, het kan zo niet doorgaan. Iemand moet trachten toegang te krijgen tot de omgeving van de veroordeelde om dan op het juiste moment met vaste hand 'die pest uit te roeien'. Dan komt hij eindelijk ter zake, zonder overigens duidelijk te schrijven wat de

bedoeling is, welk plan hij precies heeft. 'Omdat het mij al lange tijd ergerde en prikkelde deze ongelukkige dwarsdrijver zo lang zijn gerechte vonnis te zien ontlopen, tegen de hoop en de wens van alle goedwillende mensen, als goede en trouwe dienaren van Z.M., heb ik menigmaal en uit innerlijke verontrusting nagedacht over de middelen die mij ten dienste zouden staan voor deze plicht en dienst verschuldigd aan God en aan de Koning en aan het gemenebest; tenslotte heb ik besloten (met uw welnemen) deze vos een lokaas te geven, om tot hem door te dringen, om hem op het juiste ogenblik in de val te laten lopen en wel zo goed, dat hij niet kan ontsnappen'[30].

Daarna suggereert hij dat het lokaas zo belangrijk is, dat hij het niet zonder medeweten en toestemming van de landvoogd wil gebruiken. Verder schrijft hij dat zijn plan tevens kan dienen om spionnen te betrappen en handlangers van de vijand, die zich in de eigen steden en forten bevinden.

Bijzonderheden vermeldt de brief niet. Slechts de bereidheid een en ander mondeling of schriftelijk nader toe te lichten als men hem hierom vraagt. Ook hier houdt Balthazar Gerards een lokaas voor. Dat is niet alleen zijn tactiek tegenover de vijand. Tenslotte wijst hij er op, dat hij dit niet doet om het geld, maar alleen uit idealisme.

In de bekentenis staat dan: 'Maar ik heb hierop niet enig bevel noch antwoord durven afwachten, vrezend dat hij het wederrechtelijk meenemen van genoemde zegels verkeerd op zou vatten.'

Hier lezen we een mislukte poging om Parma vrij te pleiten van medeplichtigheid. Reeds bij het tweede verhoor na de moord bleek, dat hij niet zo overhaast uit Doornik vertrok. Hij overlegde er met d'Assonleville, raadsheer van Parma en met hem nam hij het hele plan door. Ook in het derde en vierde verhoor kwamen hierover bijzonderheden aan het licht. Sinds de Spaanse archieven nieuwe gegevens opleverden weten we dat Balthazar Gerards op 21 maart 1584 door Parma in audiëntie werd ontvangen en dat hij bij die gelegenheid de landvoogd zijn brief aanbood. In een brief die Parma na de dood van Oranje aan de koning schreef, staat dat hij er toen niets in zag. Dat kleine manneke zou in staat zijn tot de prins van Oranje door te dringen en hem te doden? In maart 1584 nog een onwaarschijnlijke zaak. Toch wilde de Spaanse landvoogd het plan niet ineens verwerpen. Hij liet het aan d'Assonleville over om het verder uit te zoeken. Hierover is ook een interessant document bewaard: Een brief van Balthazar Gerards waarin hij verduidelijkt hoe hij denkt door te dringen tot Willem van Oranje en hoe hij de landvoogd een middel aan de hand wil doen om spionnen te vangen. Zijn plan om het hof van Oranje binnen te dringen is het 'Guyon verhaal'. Een mengsel van leugen en waarheid, dat hij reeds in maart 1584 helemaal klaar had en dat in mei vrijwel onveranderd gebruikt werd in Delft. In het 'verhael vande moort'

staat het als volgt: 'Dat hy was ghenoemt François Guion, ende gheboren tot Bezanson, ende dat hy altijdts hadde gheweest een goethertich dienaer vanden Prince, om dat hy was Burchgrave van Bezanson, ende de machtichste Heere van Hooch-Bourgoigne, (Franche-Comté) dat hy oock altijdts goede begheerte hadde ghehadt om hem dienst te doen, maer sonderlinghe zedert de doodt van sijnen vader, die tot Lions gheboren was, maer gehouwet tot Bezanson, waer dat nae den aenslach vanden Heere van Beaujeu, Edelman vander Religie van het Hertochdom van Bourgoigne, die ghedaen wert op de stadt van Bezanson, sijn voorseyde vader door quaet vermoeden ghevanghen hadde gheweest, midts dat hy vande Religie was, ende ter doot ghebrocht wordt, soo dat hy sedert den selven tijdt, soo wel om de schande die hy hadde uit oorsake vande selve doot, als oock principalijck, om dat sijn conscientie hem dwonck te comen ter plaetse daer men de Religie oeffende, groote begheerte hadde hem van daer te vertrecken, om den Prince te dienen, ende dat hy tot dier meyninge over twee jaren van daer vertrocken was met een goet peert ende wapenen, om hier te lande in dienst te comen.'

In dit verhaal klopt het jaar waarin hij zijn geboortestreek verliet. Zelfs de mededeling over zijn 'vader' die om het leven was gebracht na een protestantse overval op Besançon klinkt geloofwaardig, want in de nacht van 20 op 21 juni 1575 hadden protestanten een overval op de stad gepleegd onder leiding van Paul de Beaujeu. Het betraf een groep mensen, die eerder om hun geloof uit de stad verbannen waren. De aanslag mislukte en bij de katholieke repressie die volgde werden veel protestanten gedood. Het geraffineerde van dit deel van het verhaal is, dat het gaat over een gebeurtenis die Willem van Oranje als burggraaf van Besançon heel goed kende, terwijl het lang genoeg geleden en ver genoeg weg gebeurd was om te kunnen verwachten, dat de prins niet alle namen van de slachtoffers zou kennen en zeker niet hun huiselijke omstandigheden, gezinssamenstelling en dergelijke. Zijn vertrek uit Luxemburg plaatst hij na Pasen 1584. Door die verschuiving werkt hij de weken weg die hij in Doornik doorbracht en de tijd die nodig was om daarheen te reizen. Soms lijkt het er op of Balthazar Gerards zijn rol net iets te mooi wil spelen. Zo siert hij het 'Guyon verhaal' op met een wilde geschiedenis over een priester in Luxemburg die argwaan krijgt, er op aandringt dat hij met Pasen zal komen en die hij alleen kan ontlopen door tijdens de paasdagen uit te wijken naar Trier. Gerards vlecht op die manier zijn reis naar Trier in het verhaal, maar vertelt dan verder dat de priester in Luxemburg zijn list doorheeft en hem komt arresteren. In het nauw gedreven steekt hij de priester neer en vlucht weer naar Trier, waar zijn neef hem een paard en geld stuurt om vervolgens naar Delft te reizen.

De jaren in Luxemburg passen goed in het verhaal omdat het hem gelegenheid geeft geloofwaardig te maken, hoe hij aan de honderd

zegelafdrukken kon komen die hij de prins aan wil bieden.

Dit plan om zich als François Guyon te melden bij de prins staat in de brief aan d'Assonleville, alleen houdt hij hier de te gebruiken naam nog geheim. Hij heeft het over 'N. zoon van N'. In het tweede deel van de brief vertelt hij gedetailleerd hoe de Spanjaarden van zijn plan gebruik kunnen maken om spionnen en handlangers van de vijand te vangen.

De zegelafdruk van de graaf van Mansfeldt snijdt men op het secretariaat altijd ruitvormig af. De honderd zegels die Gerards aan de opstandelingen in handen wil spelen zijn ook zo gesneden. Laat nu, zegt hij, voortaan het zegel van Mansfeldt anders afsnijden, dan weet men dat ieder die met een zegel in de oude vorm aankomt een bedrieger is. Hij stelt voor een klein aantal betrouwbare personen op de hoogte te brengen en aan wachtposten simpelweg mede te delen: 'Waarschuw je commandant als je een zegel van de graaf van Mansfeldt ziet, in ruitvorm gesneden'. Commandanten zouden de personen die met een dergelijk zegel aan hun paspoort reisden, een- of tweemaal ongemoeid moeten laten om ze te kunnen schaduwen. Pas de derde keer zou dan arrestatie volgen van de betreffende spion en van allen met wie hij contact had gehad. Dit plan gaf Balthazar Gerards tijd om in Delft zijn werk te doen en hielp de koning bij het oprollen van spionagecomplotten.

Aan het eind van de brief herhaalt hij nog eens, dat het hem niet om geld gaat. Voor zichzelf vraagt hij slechts vergiffenis voor het vervaardigen en meenemen van de zegelafdrukken 'om op het nabije Paasfeest met onbezwaard geweten ter communie te kunnen gaan'. Dit gedeelte van de brief is slecht te rijmen met de eerder geuite veronderstelling dat hij de zegels meegenomen had met medeweten van de graaf van Mansfeldt, of het zou moeten zijn, dat hij wel met de graaf gesproken heeft over het plan Willem van Oranje te doden, maar niet over de zegels.

In de brief dringt Balthazar Gerards er tenslotte op aan, dat de landvoogd voor hem absolutie zal vragen bij de paus, omdat hij enige tijd met ketters om zal gaan en zich noodgedwongen als een ketter zal moeten gedragen. Dit om zijn zieleheil veilig te stellen ingeval hij mocht omkomen.

d'Assonleville voerde enkele gesprekken met Balthazar Gerards en raakte steeds meer onder de indruk van de vastberadenheid van deze jongeman. Balthazar was niet van zijn plan af te brengen, wat d'Assonleville ook voor bezwaren of gevaren noemde. Alles had Gerards goed overwogen, hij wilde tot elke prijs doorzetten. Hij beloofde Parma er buiten te zullen laten. In de bekentenis deed hij dat dan ook, maar in het tweede en derde verhoor na de moord te Delft gaf hij toe meermalen met d'Assonleville te hebben gesproken en in het derde verhoor komt ook uit dat de raadsheer bij het afscheid zei: 'Ga dan mijn zoon, als je hierin slaagt zal de koning zijn belofte houden en je zult onsterfelijk zijn'.

Parma kwam terug van zijn eerdere, afwijzende mening en stond

Balthazar Gerards toe te vertrekken. Een voorschot of reisgeld kon er echter niet af. Voor hij vertrok biechtte Balthazar Gerards bij broeder Jean Ghery, een bekend geestelijke in die tijd, overste van het franciscaner klooster in Doornik. Tijdens het tweede verhoor zei Gerards nog dat Ghery niet bereid was hem absolutie te geven omdat het vrijwillige manslag was als hij de moord pleegde zonder vonnis of voorafgaande verklaring. Maar bij het vierde verhoor gaf hij toe, dat Ghery hem wel absolutie gaf en voor hem zou bidden. Dat is hetzelfde verhoor waarin hij toegaf dat de jezuïet in Trier hem sterkte in zijn plan. Nu is het de vraag welke waarde aan de uitlatingen van Balthazar Gerards gehecht moet worden in dat verhoor. Het was het zwaarste van de vier. Hij was al tweemaal gemarteld en werd na een dag rust nog eens extra hard aangepakt door een paar 'deskundige' beulen. In dat vierde verhoor zei hij onder meer ook: 'Ik deed het om me te verrijken'. Nu wordt het een kwestie van keuze of men zegt: 'Kijk, kijk, eindelijk de waarheid' of 'hij zegt maar wat om er van af te zijn'. Dit probleem speelt eigenlijk voortdurend bij de beoordeling van Balthazar Gerards en zijn daad. Van de zestiende tot en met de negentiende eeuw zijn er slechts twee visies mogelijk: òf hij is een doortrapte spitsboef, òf hij is een soort sneeuwwitte heilige. Na de negentiende eeuw is er niet veel meer over hem geschreven. Om nu terug te komen op de bekentenis: 'Ik deed het om het geld, om me te verrijken', uit het hele verhaal zoals het uit de hier gebruikte bronnen naar voren komt blijkt niet dat Balthazar Gerards echt op het geld uit was. Het kan een bijmotief geweest zijn, hoofdzaak lijkt het niet. En wat de bekentenis betreft ten nadele van broeder Ghery, al eerder (bij pater Timmerman) is gebleken dat de prinsgezinde partij graag de medeplichtigheid van kerkelijke autoriteiten aantoonde als het ging om moordplannen tegen de prins. Bij de verhoren van Balthazar Gerards is men doorgegaan tot hij belastende verklaringen aflegde over twee priesters. Hebben die priesters werkelijk actieve medewerking gegeven door de moordenaar te sterken met de genademiddelen van de kerk? Het is niet onmogelijk. De haat was over en weer diep geworteld. Tirannenmoord achtte men bij beide partijen een geoorloofd strijdmiddel. Toch moeten we stellen, dat de afgedwongen bekentenis van Balthazar Gerards geen bewijs is, het vraagteken blijft staan.

Vervolgens gaat Gerards op weg naar Delft. Een reis waarover we niet meer weten dat dat hij reisde 'met groot gevaar van oorlogvoerenden, zowel van de ene kant als van de andere', (a) d'Assonleville had hem aangeraden zijn zegels te verstoppen, telkens als hij een stad in moest gaan om te overnachten en ze dan de volgende dag op te halen. Zo zal het wel gebeurd zijn. In ieder geval arriveert hij begin mei 1584 in Delft om vervolgens twee maanden 'tussen ketters' te verkeren voor het schot valt.

Eindnoten:

7. Renon de France, l'Histoire des causes et de la Désunion, Révoltes et Altérations des Pays Bas, deel 5, hfdst. 26. geciteerd door Gachard (zie literatuurlijst).
24. geciteerd door Arendt, Herrera - 'Historia del mundo en la reynado del rey D. Phelipe II,' Valladolid 1606.

25. P.H. van Moerkerken, 'De historie en het droomgezicht over den prins en den moordenaar' uit 1930, geeft zo'n bewerking van het verhaal in romanvorm.
26. Men spelt de naam afwisselend als Duprel of Dupré. In dit boek is de spelling Dupré gebruikt, alleen in enkele citaten komt Duprel voor. In citaten kan Jehan voorkomen, elders is de spelling Jean gekozen.
27. De door Balthasar Gerards gebruikte zegels heten pitzierzegels, in franse teksten staat “cachets volants”. Volgens deel XII p. 2031 van het woordenboek der Nederlandse taal zijn pitzierzegels *opgedrukte* zegels, die in het algemeen slechts rechtsgeldigheid hadden in combinatie met de juiste handtekening. In deel I p. 448 van dictionnaire de la langue française staat voor cachet volant: “zegel, aan de bovenkant van een brief gehecht zonder haar te sluiten”. Van het (groot)zegel van de graaf van Mansfeldt bewaart het staatsarchief te Luxemburg een afdruk. Het, destijds ruitvormige, pitzierzegel had dezelfde afbeelding. De benodigde handtekening die Balthasar Gerards na kon maken, zien we onder een officieel stuk uit die tijd.
28. Voor de tekst van Judith is gebruik gemaakt van een hedendaags heruitgave van de vertaling van Jacob en Pieter Keur (zie literatuurlijst onder Unnik)
28. Voor de tekst van Judith is gebruik gemaakt van een hedendaags heruitgave van de vertaling van Jacob en Pieter Keur (zie literatuurlijst onder Unnik)
29. 'Historie der Nederlandschen oorloghen, begin ende voortgank tot den jaere 1601' door Everard van Reyd. (1626)
30. 'Estant de longtemps durement piqué et stimulé par ces deux points, et poinsonné extrêmement de déplaisir et amertume, de voir ce malheureux obstiné si longuement défuir son juste jugement, contre l'espoir et désir de tous les gens de bien, comme bon et naturel serviteur de S.M., j'ay maintes fois, et quasi par inquiétude d'esprit, pourpensé aux moyens qui seroient propres pour satisfaire de ma part à ce devoir et service deu à Dieu, et au Roy, et à la république; finalement je me suis advisé (sous très humble correction) de donner une amorce à ce renard, pour avoir accès vers lui, enfin de le prendre au trébuchet en temps opportun, et si proprement qu'il n'en puisse échapper.' Zo is de tekst gepubliceerd door J.G. Frederiks in 'De moord van 1584'. in 'Nouvelles archives' van Reiffenberg staat dezelfde brief met kleine verschillen in woordkeus en -volgorde.

Balthazar Gerards-Francois Guyon

Zodra Balthazar Gerards in Delft is tracht hij in contact te komen met de prins. Op 6 mei 1584 schrijft hij een brief waarin hij nederig vraagt gehoord te worden, hij heeft iets belangrijks te zeggen. Hij krijgt hofprediker De Villiers te spreken, de man die de apologie schreef en het 'verhael vande moort' en over wie Balthazar Gerards zo schamper en hatelijk doet in zijn bekentenis (dat gedeelte staat dan ook niet in 'verhael vande moort'). De Villiers ziet de zegels en denkt dat daar wel voordeel mee te behalen is voor de opstandige gewesten. Hij laat Balthazar Gerards enig geld geven om in zijn onderhoud te voorzien. In het gesprek met De Villiers vertelt Balthazar zijn 'Guyon-verhaal' en de predikant gelooft hem. Willem van Oranje hoort alles via De Villiers, maar hij reageert niet bijzonder enthousiast. 'Guyon' moet zelf maar eens uitleggen wat ze dan wel met die zegels van hem kunnen uitrichten. De Villiers brengt die vraag over en Gerards/Guyon antwoordt dat men er iets mee kan ondernemen tegen een of andere stad in Luxemburg en als dat te ver is, kan men er in ieder geval paspoorten mee uitschrijven voor spionnen die zich in vijandelijk gebied wagen. De prins van Oranje blijft sceptisch. Een aantal zegels kan naar Brussel gestuurd worden om ze te laten gebruiken door boodschappers die tussen Brussel en Kamerijk reizen. Voor de overige zegels meent de prins, in overleg met de ambassadeur van de hertog van Anjou, een mogelijkheid te zien door ze te sturen aan maarschalk Biron, die toen het bestuur had over Kamerijk.

De heer Noël Caron zou juist naar Frankrijk gaan als afgezant van de Staten Generaal. Hij kreeg de zegels mee. Hij kreeg ook Balthazar Gerards mee! Een tegenslag voor de moordenaar. Hij kon moeilijk iets anders doen dan gehoorzamen. Feitelijk reisde hij als gijzelaar van zijn eigen verhaal af naar Frankrijk. Hij had gehoopt als klerk te gaan werken bij het secretariaat van de prins, maar daar kwam niets van. Balthazar Gerards verliet Delft, maar hij gaf de moed niet op. Vanuit Frankrijk schreef hij in een brief dat hij spoedig de heer De Beaujeu zou ontmoeten, die hem ongetwijfeld gunstig gezind zou zijn, gezien de diensten die 'zijn vader' aan die heer bewezen had. Met deze onbeschaamde bluf trachtte hij zijn Guyon-identiteit te versterken. In Frankrijk toonde Balthazar Gerards zich ook weer zeer bekwaam in het ruzie maken, een vaardigheid, die hij eerder tegenover zijn neef Dupré gebruikte. Bij elke

Fig. 8. HA. 27 'De Moordt des Prinsen van Oranje tot Delft in den Jaare 1584'. Gravure: R. de Hooghe inv. en J. Luyken fecit. Ca. 1700. Maat: 26.5×34.3 cm.

voorkomende gelegenheid veroorzaakte hij moeilijkheden en lokte hij ruzies uit met de duidelijke bedoeling: zo spoedig mogelijk weggestuurd te worden.

Op 10 juni 1584 overlijdt de hertog van Anjou in Château Thierry in Picardië (Noord Frankrijk). Iemand moet zo snel mogelijk brieven naar Delft brengen om de prins en de Staten Generaal op de hoogte te brengen van dit nieuws. Balthazar Gerards biedt zich hiervoor aan en men accepteert zijn aanbod gaarne om zo van de lastpost verlost te zijn. Weer maakt hij de gevaarlijke reis naar het noorden en bij aankomst in Delft gebeurt er iets ongelofelijks. Balthazar Gerards arriveert in Delft op een zodanig uur dat de prins nog in bed ligt. Gerards heeft een lange reis achter de rug. Zijn paard voert men meteen naar de stal en hijzelf zakt vermoeid op een bank in het wachtlokaal. Hij legt zijn koppel, met daaraan zijn wapens, af en blaast even uit. Dan komt er een bediende van de prins, 'of hij meteen mee wil komen'. Nog vuil en bezweet van de rit volgt Balthazar Gerards de man. Pas als hij oog in oog staat met de prins realiseert hij zich, dat hij de kans van zijn leven mist. Ze zijn samen in het

vertrek, het enige wat hij nodig heeft is een steekwapen.... en dat ligt nog bij de wacht. De prins vraagt hem bijzonderheden over de dood van de hertog van Anjou. Balthazar Gerards antwoordt en als het gesprek afgelopen is kan hij gaan. In een toneelstuk of roman zou het niet beter geënsceneerd kunnen zijn: moordenaar en slachtoffer staan oog in oog, enkele weken voor de moord, zij zien elkaar, zij kennen elkaar, de geschiedenis kan nog een andere loop krijgen.

Uit velerlei bron is bekend, dat Oranje een beminnelijk man was, die op hartelijke wijze om kon gaan met lager geplaatsten. We mogen aannemen dat het een vriendelijk gesprek is geweest, de situatie was er naar. Zo ooit, dan was dit het moment geweest waarop de moordenaar had kunnen beseffen dat hij een *mis*daad, een verkeerde daad, ging plegen. Hij had echter alleen maar spijt dat hij zijn wapens vergat. Twijfel aan de rechtvaardigheid van zijn actie kwam niet bij hem op. Zijn plan moest doorgaan. Tijdens dit tweede verblijf in Delft, dat op zo bijzondere wijze begon, moest hij op een of andere manier proberen het vertrouwen te winnen van figuren uit de onmiddellijke omgeving van de prins, liever nog van de prins zelf. Daarom doet hij zich voor als een vurig calvinist, die niets liever wil dan de prins van Oranje dienen. Men ziet hem vaak met protestantse boekjes lopen, hij bezoekt regelmatig kerkdiensten, hij leest de bijbel met de portier van het Prinsenhof, leent zelfs de bijbel van die man. We zagen al dat hij een voorkeur aan de dag legde voor het boek Judith. Het is niet zonder betekenis, dat hij juist met de berijmde versie van het Judith verhaal van Du Bartas rondliep, want deze dichter bracht als nieuw element naar voren dat Holofernes het uitverkoren volk te gronde wil richten om de godsdienst en niet om het grondgebied of iets dergelijks. Uit het Judith verhaal komt dan heel duidelijk naar voren: de tiran die zich aan de godsdienst vergrijpt is des doods schuldig. Doden van de tiran is noodweer, zelfverdediging van de trouwe gelovige. Holofernes is de ongelovige bij uitstek. Du Bartas schreef zijn Judith-berijming in opdracht van Jeanne d'Albret, moeder van de latere Franse koning Hendrik IV. Het werk ontstond in 1564, een jaar na de dood van De Guise, nog onder indruk van deze wonderbaarlijke redding van de zeer bedreigde hugenoten. Het is opmerkelijk hoezeer de moord op De Guise en de moord op Oranje in de wit-zwart verhouding van die tijd elkaars spiegelbeeld zijn. Protestanten zien in de katholiek De Guise een tiran en laten hem door een sluipmoordenaar doden. Katholieken schilderen Oranje als de anti-christ, de ketter bij uitstek en hij valt door moordenaarshand. Van protestantse zijde verschijnt een bewerking van het boek Judith die de tirannenmoord eigenlijk goed praat en dat boekje dient mede tot inspiratie van de katholieke moordenaar van Oranje.

Balthazar Gerards slaagt er wel in het vertrouwen van velen te winnen. Hij slentert dagelijks rond de gebouwen van het Prinsenhof. Het wacht-

schema, de indeling van de gebouwen, vluchtwegen, afstand tot de stadswal, alles neemt hij goed in zich op. Hij woont in 'de Diamant', een huis op de hoek van Choorstraat en Papestraat. Vanuit dit logement heeft hij uitzicht op de lege nissen in de buitenmuur van de Oude Kerk, achttien jaar tevoren bij de beeldenstorm leeggehaald. In die tussenliggende jaren was de stad uiterlijk helemaal aan protestantse kant gekomen. De gevoelens van de bevolking waren dat niet. De stad telde in 1584 nog altijd zeer veel (stille) katholieken binnen haar muren, onder wie vooraanstaande families zoals De Huyter, Opmeer en Vosmeer. De veronderstelling dat Balthazar Gerards handlangers gehad *kan* hebben in de stad is niet zo onwaarschijnlijk als het op het eerste gezicht lijkt, sympathisanten had hij zeker. Velen die Oranje geloofd hadden toen hij godsdienstvrede beloofde en vrije uitoefening van de katholieke eredienst naast de protestantse, waren bitter teleurgesteld over zijn falen die belofte waar te maken. Een teleurstelling die uitmondde in haat tegen de onbetrouwbaar gebleken aanvoerder, die persoonlijk aansprakelijk geacht werd voor daden van anderen. Ook al was zijn schuld alleen zijn onmacht bepaalde figuren in de hand te houden.

Toch lijkt het er het meest op, dat Gerards helemaal alleen werkte, ook al blijkt de anonieme schrijver van 'historie Balthazar's Gerardt' op de hoogte van details over het vluchtplan, die slechts een ingewijde zou kunnen weten. In zijn bekentenis heeft de moordenaar alle medeplichtigen verzwegen, de verhoren halen een paar namen naar voren, maar uit zichzelf zal hij niet gepraat hebben over namen waar hem niet naar gevraagd werd. Gerards was overigens slim genoeg om te beseffen, dat elke medeplichtige het risico vergrootte en alleen om die reden al is het onwaarschijnlijk dat hij in Delft handlangers had. Ook de feitelijke gebeurtenissen wijzen daar niet op. Iemand die helpers in de buurt heeft hoeft niet zelf pistolen en kogels te kopen. Iets anders is dat sympathisanten van de moordenaar in de periode tussen de moord en de executie wel heimelijk contact met hem konden hebben en dat zodoende enkele bijzonderheden in 'historie Balthazar's Gerardt terecht gekomen zijn.

Op zijn kamer in 'de Diamant' overlegt Balthazar Gerards wat hem te doen staat, zoals hij zelf schrijft: 'En vanaf dat moment (zijn terugkeer in Delft) heb ik alle mogelijke middelen overwogen om mijn onderneming te volbrengen en ik heb er geen beter gevonden dan een pistoolschot te lossen op genoemde prins van Oranje, hetzij als hij naar de preek ging of wanneer hij in de benedenzaal zou gaan eten, ofwel bij het vertrek van genoemde maaltijd.' (a) Het oorspronkelijke plan om de moord met een dolk te plegen laat hij varen, hij zal de prins niet onopgemerkt dicht genoeg kunnen naderen om zeker te zijn van een dodelijke steek.

Hij krijgt haast. Op het Prinsenhof krijgt hij te horen dat hij daar niets te maken heeft. Men wil hem weer naar Frankrijk sturen met brieven.

Dood van Willem I. 10 Julij 1584.
Fig. 9. Uit de collectie van Dr. M.A. Verschuyl.

Ziet welk een gruwelstuk: een booswicht en verrader
Treft, door zijn doodend lood, hier Neèrlands dierbren vader;
Zoo viel het hoofd des Staats, de roem van Nederland,
De glorie zijner eeuw, helaas! door 's moordnaars hand.

Dan wordt hij brutaal. 'Moet ik dan zo op reis? Mooie bode van de prins. Ik heb niet eens behoorlijke kousen en schoenen meer aan mijn voeten.' De man die zo vlot ruzie kan maken heeft weer succes. Hij krijgt twaalf kronen uitbetaald uit de kas van de prins. We weten dat hij er wapens van kocht. Willem van Oranje heeft zijn moord geheel zelf gefinancierd: van zijn geld kocht de moordenaar wapens en met zijn bezittingen in Franche-Comté betaalde Filips II de familie van de moordenaar.

Balthazar Gerards kreeg het geld op zondag 8 juli. Meteen de volgende dag kocht hij er een pistool voor bij soldaat René Moerwit, afkomstig uit Orléans. Na de moord trok Moerwit het zich zo aan dat hij het wapen had geleverd voor de misdaad, dat hij zichzelf doodde. Hij had beter even kunnen wachten, want Gerards gebruikte dat wapen helemaal niet. Hij probeerde het eerst en het weigerde. Ditmaal had hij geen tijd of geen zin om ruzie te maken. Hij klampte meteen een andere militair aan: sergeant de la Forest uit de compagnie van kapitein Caulier. Van die man kocht hij twee pistolen. Kruit en kogels kocht hij 'ergens in de stad'. Bij de

Fig. 10. 1584, 10 juli, - gravure van Marcus naar J. Smies, 1823. Prins Willem I en zijn gemalin passeren Balthazar Gerards. Maat: 13×8.3 cm.

verhoren is men niet verder op dit punt ingegaan, de mededeling dat hij zich niet meer kon herinneren waar dat precies geweest was werd zo aanvaard. Miste men daar toch de kans om een medeplichtige te ontmaskeren? Nog dezelfde dag, maandag 9 juli, testte hij de wapens. De pistolen waren goed. Door deze voorbereidingen en schietproeven was er op 9 juli geen tijd meer voor de aanslag.

Een andere soldaat van de lijfwacht vroeg hij de kogels te 'splijten'. Dergelijke bewerkte kogels gaven gemene wonden, erger dan gewone ronde kogels. De man weigerde en Balthazar Gerards had een heftige ruzie met hem, het hielp ditmaal niet.

Op 10 juli brengt Balthazar Gerards's ochtends zijn paard buiten de stadswal ter hoogte van het Prinsenhof. Er is ter plaatse geen brug om de gracht over te steken. Hij kan niet zwemmen, maar daar weet hij wel wat op. Hij koopt twee varkensblazen en een pijpje. Met de mond kan hij lucht pompen in de blazen en zo vervaardigt hij een eenvoudig hulpmiddel om een stukje te kunnen drijven en de overkant te halen. Dit deel van het plan is niet uitgevoerd, dus we weten niet of het zo echt zou lukken.

Tegen het middaguur stijgt de spanning, althans bij Gerards. In het Prinsenhof zelf, in de stad Delft gaat het leven gewoon door. Een heel gewone dinsdagmiddag, langs de gracht wordt het stil, de mensen gaan naar huis om te eten, schildwachten vervelen zich, in het Prinsenhof blaast de trompetter: etenstijd. Balthazar Gerards wil er zeker van zijn dat de prins in de grote eetzaal beneden dineert. Hij passeert de schildwacht en blijft onder aan de trap staan, daar waar de prins enkele uren later zou Valien. Hij wacht. Dan komt de prins naar beneden, Louise de Coligny is bij hem, zijn vierde echtgenote, moeder van de in januari geboren Frederik Hendrik. Balthazar spreekt de prins aan en vraagt om het paspoort dat hij nodig heeft om naar Frankrijk te reizen. Hoewel hij zijn uiterste best doet om zijn zenuwen te beheersen, kan hij niet verhinderen dat zijn stem trilt. Louise de Coligny neemt hem scherp op, wat is dat voor man? Wat wil hij? Zijn uiterlijk bevalt haar niet. Zij vraagt haar echtgenoot wat dit individu hier te maken heeft. De prins stelt haar gerust, het is slechts een bode voor Frankrijk die enkele papieren nodig heeft. Hij laat Balthazar Gerards na de maaltijd terugkomen, dan zal hij zijn papieren krijgen.

Het prinselijk gezelschap gaat de eetzaal in. Een kleine huiselijke groep: de prins zelf, zijn vrouw, de dochters Marie (28 jaar), Anne (20 jaar) en het jongste dochterje Emilie, twee en een half jaar oud. Verder de Gravin von Schwarzburg, zuster van de prins en als enige gast Rombout Uilenburg, burgemeester van Leeuwarden. De maaltijd verloopt ongestoord. De prins spreekt met Uilenburg over de stand van zaken in Friesland: 'ende alleen an de Tafel, vermits daer geene andere gasten en waren, tegens sijne Exc. over heb moeten sitten, hebbende sijne

F. Excell. verscheydene propoosten onder het eeten tegens mij gebruyckt, soo van de Politique Staat in Vrieslandt in't generael ende mede van eenige plaetsen specialijcken, soo oock van de Ecclesiastique stand, op alle en welcken, soo veel ick daeraf kennisse hadde, hebbe geantwoort'[31].

Denkt de prinses nog aan de vreemde boodschapper? Het zou kunnen. Iedereen weet welke dreiging Oranje dagelijks boven het hoofd hangt. Louise de Coligny kent de politieke moord uit eigen ervaring maar al te goed. In de Bartholomeusnacht verloor ze als zeventienjarige haar vader, admiraal de Coligny, en haar eerste echtgenoot, Charles de Feligny, met wie ze pas drie maanden getrouwd was. Elf jaar later, op 12 april 1583 hertrouwde ze met Willem van Oranje, ruim een jaar later was ze al weduwe.

Terwijl de maaltijd rustig doorgaat en niets er op wijst dat de dagelijkse routine verstoord zal worden, haast Balthazar Gerards zich naar zijn logement en haalt zijn wapens. Hij laadt ze zorgvuldig, één pistool met drie kogels en één met twee kogels. Hij steekt ze in de riem onder zijn mantel en loopt snel terug naar het Prinsenhof, een afstand van enkele minuten.

De wacht kent hem, weet dat hij een paspoort komt halen en laat hem door. Men ziet hem rondslenteren bij de stallen en dan naar binnen gaan. Bij de eetzaal houdt hij zich schuil achter een pilaar. Hij weet precies hoe hij straks moet vluchten, een poortje door, de Schoolstraat in en zo naar de stadswal. Als de varkensblazen vol lucht hem behoeden voor verdrinken, zal zijn paard hem snel in veiligheid brengen. Dan wacht een leven vol roem, eer en rijkdom.

In de hal het gespannen wachten van de moordenaar, die na al die jaren op het punt staat zijn doel te bereiken. In de eetzaal de maaltijd die afloopt, het dankgebed en men staat op. Op dat moment komt de Engelse kolonel Morgan de eetzaal binnen met enkele andere personen. Men zou denken dat Morgan Balthazar Gerards gezien moet hebben, maar dat hoeft niet, de eetzaal heeft twee toegangen tegenover elkaar. De prins wisselt enkele woorden met Morgan en verlaat de eetzaal. Het is tussen een en twee uur in de namiddag. Dan gaat het allemaal heel snel. De prins heeft net een voet op de trap naar boven gezet, als Balthazar Gerards hem aanroept. Willem van Oranje draait zich om en tegelijk schiet de moordenaar het pistool met drie kogels leeg. De prins wankelt, zijn stalmeester Jacob van Malderen springt naar voren, vangt hem op en legt hem voorzichtig op de trap. Soldaten komen aanrennen, Balthazar Gerards is al gevlucht. Een klein trapje is hij in één sprong af. Hij komt in de Schoolstraat, verliest zijn tweede pistool en rent naar de stadswal achtervolgd door dienaren van de prins. Aan het eind van de straat kiest de moordenaar een kortere weg, struikelt daarbij op een mesthoop, krabbelt weer overeind en bereikt de stadswal. Dirk Minnesang, een page

van de prins, en een hellebaardier springen hem op de nek en worstelend rollen ze van de wal af. Kapitein Bastien komt er bij met nog enkele anderen en gezamenlijk overmeesteren ze Balthazar Gerards. Dan ontspint zich een kort gesprek: 'Ende soo een van de dienaers hem seyde, ghy zijt eenen snooden schelm, hy seide, ick en ben gheenen schelm, want ick hebbe ghedaen t'ghene dat my Den Coninck belast heeft: Wat Coninck seyde de dienaer. Den Coninck van Spaignien mijnen meester, antwoorde hy.' (verhael vande moort)

Ongeveer zo lezen we het ook in een brief van de Gelderse afgevaardigde bij de Staten Generaal Elbertus Leoninus: 'synder Excellentie, die en Dynsdach lestleeden, comende van de taeffel mitte huysfrouwe, zuster ende kynderen, van den leste trap van den afganck, jammerlicken doerschoeten is.' Zo is het weergegeven op de meest bekende tekening (ill. 8). Helemaal juist is ook dat niet, want van het eetzaaltrapje liep de prins eerst nog naar de hoge trap. Daar zitten ook de kogelgaten in de muur. De mooie tekening waarop moordenaar en slachtoffer een onderdeel van een seconde vóór de moord oog in oog staan (ill. 11) klopt niet omdat de tekenaar de prins de hoge trap af laat komen. Oranje zou juist die trap opgaan, hoorde Balthazar Gerards roepen, draaide zich om en werd neergeschoten.

Zijn toen de beroemde kogelgaten in de muur ontstaan? Uit het rapport van de lijkschouwing (bijlage IV) blijkt niet of alle kogels het

Fig. 11. - uit: In Memoriam, Tafereelen uit Hollands Tachtigjarigen strijd. Ets: Herman ten Kate del. en W. Unger sculps, 1873. Maat: 12×18 cm.

lichaam verlieten en of ze nog zo'n kracht hadden dat ze de muur konden beschadigen. Het kan zijn, in ieder geval is het een goede traditie bij elke restauratie van het Prinsenhof die gaten te ontzien of zonodig opnieuw aan te brengen. Een dergelijk zichtbaar teken houdt de geschiedenis levend in de herinnering, als het er niet zat moesten we het er aanbrengen.

Dat geldt in zekere zin ook voor de laatste woorden van de prins. Als uit het hierna volgende blijkt, dat er bij die laatste woorden wel vraagtekens te plaatsen zijn, neemt dat niet weg, dat het een passende tekst is in de mond van de stervende Oranje.

Fig. 12. HA. 45g Hout gravure naar een tekening door Willem Steelink. 19e eeuw. Maat: 27.6×21.5 cm.

Eindnoten:

31. Uit een brief van Rombout Uilenburg, zie bijlage III

Laatste woorden van Willem van Oranje

In 'verhael vande moort' staat de dood van Oranje als volgt beschreven: 'Den Prince ghevoelende dat hy ghetreft was, en seyde anders niet dan dese woorden: “Heere Godt weest mijn siele ghenadich, ick ben seer gequetst, Heere Godt weest mijn siele, ende dit arme volck ghenadich”: dese woorden ghesproken hebbende, soo begonst hy te suyselen, maer syn schiltknecht (dat is de stalmeester van Malderen) heeft hem vastghehouden, ende wert ten laetsten op de trappen neder gheset, waer dat hy niet meer en sprack, dan soo mijn Vrouwe de Gravinne van Swertzenborch sijn suster in Hoochduyts vraechde, oft hy sijn siele niet en stelde in de handen van Christi Jesu, soo antwoorde hy inde selve tale, Jae, ende heeft noyt meer ghesproken!' In de Franse versie 'discours de l'assasinement' volgt daar nog op: 'maar keek vol mededogen naar Mevrouw de Prinses (en) Mevrouw de Gravin von Schwarzburg zijn zuster'[32].

Het laatste woord van Oranje zou dus 'Jae' geweest zijn. De toevoeging dat hij dit 'ja' in het hoogduits zei lijkt in de Nederlandse versie wat belachelijk. Aangezien de prins echter meestal Frans sprak en ook zijn (voor)laatste woorden in die taal geuit werden, was er wel een contrast met het 'ja' in het Duits.

De zin die we meestal citeren als de laatste woorden van Willem van Oranje is dan ook terecht in het Frans bewaard gebleven: 'Mon Dieu, mon Dieu ayez pitié de moi en de ce pauvre peuple'. Zo'n door de traditie overgeleverde zin gaat een heel eigen leven leiden. Op zoek naar de laatste woorden komt men vele varianten tegen. Om even bij 'verhael vande moort' te blijven, de Franse versie daarvan heeft: 'Mon Dieu aie pitié de mon âme, je suis fort blessé; mon Dieu, aie pitié de mon âme et de ce pauvre peuple'.

Cornelis van Aerssen, stadsadvocaat van Brussel (in Delft voor de vergadering van de Staten-Generaal), schrijft op 11 juli vanuit Delft een brief aan zijn regering. Hij bericht dat de prins is overleden tengevolge van een aanslag en als laatste woorden vermeldt hij: 'Mon Dieu aiez pitié de mon âme! Mon Dieu, aiez pitié de ce pauvre peuple!' De werkwoordsvorm verschuift van enkelvoud naar meervoud en het citaat is korter. Van Aerssen voegt er nog aan toe, dat de prins nog nauwelijks in staat was de laatste twee woorden uit te spreken: 'demeurans les deux dernier mots quasi dans la bouche' (terwijl de laatste twee woorden schier

Fig. 13. HA. 42 Pentekening: J.A. Kruseman, 19e eeuw. Maat: 19.7×13.3 cm.

onverstaanbaar bleven). In een resolutie van de Staten Generaal van 10 juli 1584 staat: 'Mon Dieu ayez pitié de mon âme, mon Dieu, ayez pitié de ce pauvre peuple!' In een resolutie van de Staten van Holland en Westfriesland op 10 juli: 'Mon Dieu, mon Dieu, ayez pitié de moy et de ton pauvre peuple'. Caspar Vosbergen in een brief van 10 juli aan de regering van Veere: 'Mon Dieu, mon Dieu aye pitié de moy et du pauvre peuple: En prins Maurits in een brief van 12 juli aan de regering van Gent: 'Mijn Godt! ontfermt u mynder ziele, mijn God ontfermt Uwer ghemeente'.

In een brief aan de staten van Gelderland en Zutphen geeft de afgevaardigde Leoninus geen citaat, hij schrijft: '[...] is syn Excell. genoech doer het hart geschoten geweest mit drie loyen, soe dat se *terstond* dood is gebleven, ende *niet meer dan vier offte vyff woerden gesproeken*, sich recommandierende in de genade van Godt Almechtig, ende beclaegende de Landen ende syne kinderen'. De omschrijving van wat die vier of vijf woorden inhielden komt aardig in de richting van het bekende citaat. Twee dagen later schrijft dezelfde Leoninus in een andere brief: '[...] ende alsoe doerschoten, is een weynich blyven stil staen,

Fig. 14. HA. 45c “Prins Willem I doodgeschoten door Balthazar Gerards”, steendruk, 19e eeuw. Maat: 26.3×36 cm.

tastende naer syn hert, ende daer nae gesproecken dese woirden: “Mon Dieu ayes pitié de mon âme, et de ce pauvre Peuple”, sonder meer, vallende terstond neder ende doet blyvende'.

Bij deze veelheid van onderling telkens iets verschillende uitspraken rijst de vraag: Wat zei hij?

We weten dat de voornaamste bron voor de navertelde geschiedenis, het 'verhael vande moort', is geschreven door de Villiers, met van Meerkerken en de Amsterdamse stadsadvocaat Nicasius Sille als mederedacteuren. Geen van deze drie heren was aanwezig bij het neerschieten van de prins. Dit geldt ook voor prins Maurits, de leden van de Staten Generaal en van de Staten van Holland en voor de afgevaardigden die brieven schreven. Twee mannen waren dicht genoeg bij om een laatste zin van de getroffene te verstaan: Balthazar Gerards (maar die vluchtte uiteraard zo snel mogelijk) en de stalmeester Van Malderen. Van geen van beiden is een uitspraak over deze gebeurtenis bekend. Wel van iemand anders die vlak bij was: Rombout Uilenburg uit Leeuwarden. Hij was in de eetzaal toen het schot klonk. Als Oranje eerst wankelde, toen sprak en daarna door Van Malderen werd opgevangen en op de trap

Fig. 15 HA. 45b Houtgravure naar tekening door Ch. Rochussen, met Frans onderschrift 19e eeuw. Uit: Eigen Haard. Maat: 23.7×17.8 cm.

neergelegd, kan Uilenburg al binnen gehoorsafstand geweest zijn toen de prins zijn gedenkwaardige woorden sprak. Wat schrijft hij aan zijn regering in Leeuwarden?

'sijne Exc. voortgaende uyt het portael van 't voorsz. sael [...] (is) deur eenen Bourgoingnon moorddadelijcken met eene Buxe, geladen met drie looden, geschooten, *ende terstondt daernae deser werelt standtvastelijck overleden.*' Geen spoor van laatste woorden en dat in een brief die verder heel secuur weergeeft wat er gebeurde, wat er besproken werd, wie waar stond enzovoort. De brief is als bijlage III achterin opgenomen.

Toch moet bij alle twijfel die er kan bestaan over eventuele laatste woorden van de Vader des Vaderlands één ding nadrukkelijk herhaald worden: 'Mon Dieu, mon Dieu ayez pitié de moi et de ce pauvre peuple;' is het mooiste afsluitende gebed dat men zich denken kan bij deze nationale figuur. Het geeft een waardig slotakkoord en het past bij de ontwikkeling van Willem van Oranje in en met de Nederlandse geschiedenis. Als zodanig mogen die woorden best in ere blijven als het gebed dat de prins uitgesproken zou hebben, zo hij nog iets zei.

Voor katholieke tijdgenoten stond namelijk precies het tegenovergestelde onomstotelijk vast: Hij zei niets meer. In 'historie Balthazar's Gerardt', het anti-oranje pamflet dat zo schielijk verboden werd, lezen we na een beschrijving van de dodelijke verwonding: 'Den Prince is terstont nedergevallen ter aerden, ende niet langher dan den tijt van eenen Pater noster heeft hy zijne lippen een weynich geruert: also zijn oproerich leven met eene onsalighe doot besluytende'. Zo is het in allerlei varianten aan katholiek Spaanse zijde steeds naverteld.

Het oudste bericht over de moord van katholieke zijde is van de bagijn Marige Clasen uit Haarlem, gedateerd 19 juli 1584[33]. Zij schrijft: 'Aengaende de nieumaer (het nieuws) ick en twyffelt niet UL. heftet al gehoort hoe dat den 10 van Julius die prince van Oraigne doot geschoten is geweest omtrent ten 2 uren nae de noene met een senckroere met 3 loien (kogels) deurt lyf *ende is op staende voet doot gebleven sonder een woort te spreken*'. Deze lezing van de gebeurtenis is via de latijnse en andere vertalingen van 'historie Balthazar's Gerardt' in heel katholiek Europa bekend geworden en steeds naverteld. In de Nederlandse geschiedschrijving overheerst de 'mon Dieu, mon Dieu variant', al schreef de (katholieke) historicus Nuyens al in de vorige eeuw dat hij sterk twijfelde aan die laatste woorden.

Als we twijfelen en ons afvragen of de prins van Oranje vlak voor zijn dood wel zo'n fraaie volzin heeft gezegd, komt wel de vraag, wie die zin dan in omloop heeft gebracht. Reeds op de tiende juli komt hij voor in resoluties van de Staten Generaal en de Staten van Holland en Westfriesland, in de dagen daarna in diverse brieven en enige tijd later in 'verhael vande moort'. We weten dat de Villiers toespraken en dergelijke voor de

prins schreef. Heeft hij reeds op de tiende juli zijn heer en meester postuum de meest passende woorden in de mond gelegd? Het zou kunnen, maar er is geen enkele grond voor die veronderstelling. Merkwaardig is ook nog dat De Villiers in 'verhael vande moort' niet letterlijk een van beide resoluties overneemt, maar een iets andere woordschikking geeft en er tussenvoegt: 'ick ben seer gequetst'. Dit zeer menselijke zinnetje komt nergens ander voor.

Vooruitlopend op het verdere verhaal is het hier wel de plaats om er op te wijzen dat men van katholieke zijde beweerde dat Balthazar Gerards een of meer psalmen opzegde, wat van protestantse kant ontkend wordt.

De stadsadvocaat van Brussel, Cornelis van Aerssen, schrijft op veertien juli hoe hij zelf de executie zag. De moordenaar doorstond alle pijnen met onbegrijpelijke koelbloedigheid, zonder een kreet van pijn, maar van Aerssen vermeldt geen hoorbaar opgezegde psalm. Hij schrijft: 'Al die tijd (tijdens de diverse handelingen van de executie) is hij sterk en in leven geweest, terwijl hij heel zachtjes gebeden zei, wat men kon opmaken uit bewegingen van zijn mond en lippen'.

De twee partijen in het conflict staan nu precies gelijk. De protestantse versie laat Oranje een mooie slotbede zeggen en geeft de moordenaar slechts mompelend en mummelend weer in zijn stervensuur. De katholieke tijdgenoot schreef Balthazar Gerards een gehele psalm (en soms zelfs alle zeven psalmen van de penitentie) toe als laatste woorden en gunde Oranje niet meer dan ter plekke bezwijken of het bewegen van de lippen zolang als nodig is om het Onze Vader op te zeggen.

Fig. 16. HA. 43a Tekening in Oost-indische inkt: I. Israëls, 1854. Maat: 13.2×21.2 cm.

Eindnoten:

32. 'Mais regardoit d'un oeil fort pitoiable Madame la Princesse, Madame la Comtesse de Schwarzenbourg sa soeur.'
33. Geciteerd in het onder 23 genoemde boek

Verder verloop van de gebeurtenissen

Meteen na de aanslag droeg men de dodelijk gewonde prins terug naar de eetzaal waar hij op een bed werd neergelegd. Daar overleed hij korte tijd later.

'Sulcx heeft het eynde gheweest vanden wijsten, gestadichsten (standvastigste), grootmoedichsten, gheduldichsten, manierlijcken (fatsoenlijkst), oprechtsten, waerachtichsten ende rechtveerdichsten Prince van sijnen tijdt.' Zo staat het in 'verhael vande moort'. Het kleinere pamflet 'copye uit Delft' geeft iets realistischer informatie: 'Hoe wel men sijne wonde ginc visiteren, diemen uitermaten vreesselijck ende groot bevant, worde de wonde gesogen, dan daer was geen Remedie, den vromen ghetrouwen heer moester blijven'.

In de stad ontstond grote beroering. De schutterij kwam in de wapenen, de poorten gingen dicht en overal stonden groepjes pratende mensen. Volgens Cornelis van Aerssen was de hele stad in diepe rouw, zodanig, dat zelfs de kleine kinderen op straat liepen te huilen. L.J. Rogier geeft een andere mening: 'De diepe verslagenheid en de nationale rouw in de paleizen en de hutten bij het verscheiden van de grote vorst, behoren tot de vaderlandse mythe: eerst de historie heeft Willem van Oranje de ereplaats in het hart van het volk gegeven; tijdens zijn leven en bij zijn dood was het er ver van, dat *het* volk hem als de "vader des vaderlands" vereerd zou hebben. [...] een aanzienlijk deel van de bevolking moet in dit tragisch einde een straf Gods gezien hebben, de straf voor zijn afval en zijn eedbreuk. In zijn primitiviteit is het oordeel te simpel om rechtvaardig te zijn, maar het was dat van zeer velen'[34].

In alle emotie en verwarring valt nog een komisch incident voor. Een bode uit Oranje probeert in paniek weg te komen uit de stad. Weet hij niet wat er aan de hand is, vreest hij een beleg of een Spaanse aanval? Hij springt in de stadswal om zwemmend de stad te verlaten. Maar daarbij maakt hij zoveel lawaai, dat hij opgemerkt wordt door boeren op het land. Zij achtervolgen hem en brengen hem triomfantelijk terug in Delft op een boerenkar. Verder hoort men niets meer over de natte bode uit Oranje. Waarschijnlijk had hij niets met de aanslag te maken en is hij weer spoedig vrijgelaten.

Net als bij de aanslag door Jean Jaureguy denkt men op 10 juli 1584 ook eerst aan de Fransen als mogelijke daders. Uit de antwoorden van

Fig. 17. HA. 1323b Sterfbed Willem van Oranje. Tekening van A.C. Munnink naar J.A. Kruseman. Maat: 18×23.4 cm.

Balthazar Gerards meteen bij de arrestatie en vooral uit zijn eigenhandig geschreven bekentenis blijkt echter wel spoedig wie de 'afzenders' zijn. Die bekentenis blijft een merkwaardig stuk. De moordenaar pleegt zijn daad, rent voor zijn leven, valt, wordt gepakt, teruggevoerd en tijdelijk opgesloten bij de portier van het Prinsenhof. En daar, nog nahijgend van de wilde ren- en vechtpartij, vraagt hij pen, inkt en papier en schrijft in alle rust een weloverwogen bekentenis.

'Verhael vande moort' geeft een merkwaardige uitspraak van Balthasar Gerards meteen na de arrestatie: 'Maer soo hy doen in 't huys ghebrocht wort, incomende door die deure daer hy uit ghecomen was, ende aensiende de selfste poorte, oft deure: Och poorte, poorte, seyde hy, ghy hebt my bedroghen, ick sien wel dat ick een doot man ben.' Die uitspraak komt nergens anders voor. Het kan een vrijheid zijn van de schrijver, die de zeer vastberaden dader graag enkele momenten van zwakte toeschreef. De tekst gaat verder met: 'ende wert op staende voet ghebrocht in 't huys vande Concierge. Als nu die vander Wet ghecomen waren, men heeften terstont ondervraecht ende geheexamineert, maar hy eyschte papier ende inckt, gelovende (belovende) na dien (omdat) hy een ghevanghen man was, dat hy de geheele waerheyt soude verclaren'.

Hoopt hij hiermee marteling te ontgaan? Dat zal hem tegenvallen. Reeds dezelfde middag brengt men de moordenaar naar het stadhuis en daar begint het eerste verhoor ten overstaan van schepenen van Delft, een arts en juristen. Dit eerste verhoor is alleen nog praten, de beul roept men er niet bij. Verdachte noemt zijn leeftijd en beroep en geeft toe dat François Guyon een schuilnaam is. Hij zegt dat hij de ban pas vijf maanden tevoren las en dat hij in mei 1584 in Delft kwam met ongeveer honderd zegels van de graaf van Mansfeldt. Hiervan gaf hij er een paar dozijn aan de Villiers. Hij zegt ook dat hij de handtekening van de graaf van Mansfeldt kan namaken, zodat hij in staat is valse paspoorten te vervaardigen, die niet van echt zijn te onderscheiden. Verdachte bekent dat hij de moord het liefst gepleegd had tijdens zijn eerste verblijf in Delft in mei, maar dat hij er toen geen kans voor zag en dat hem ook nog niet duidelijk was hoe hij zou kunnen ontsnappen. Hij vertelt over zijn reis naar Frankrijk en hoe hij weer terug kwam en dat hij met niemand over zijn plan heeft gesproken. Tijdens het verhoor blijkt hoe hij aan de wapens kwam en dat hij op 9 juli zijn daad nog niet volvoerde, omdat hij eerst zeker wilde weten of de pistolen wel goed waren. Balthazar Gerards weet op dat moment nog niet dat Oranje werkelijk dood is, men laat hem in het onzekere, suggereert dat de prins nog leeft. Hij zegt dat het hem spijt als de prins nog zou leven en als hij de kans kreeg zou hij zeker proberen de prins alsnog te doden. Ook als hij deze dag niet had kunnen schieten, was de prins hem op den duur niet ontlopen. Zelfs als hij weer naar Frankrijk had moeten vertrekken zou hij zijn plan niet opgegeven hebben. Uit de bekentenis weten we dat hij in dat geval van plan was geweest zich in Frankrijk bij een hugenoten-gemeente aan te sluiten, om na een periode van voorbeeldig gedrag terug te keren met aanbevelingsbrieven voor de prins. Op die manier zou hij dan toch nog geprobeerd hebben bij de prins in dienst te komen. In dit verhoor zegt Balthazar Gerards ook nog dat Jean Dupré nergens van af wist en noemt hij het contact met de jezuïet in Trier zonder verdere bijzonderheden.

Na het eerste verhoor lazen de autoriteiten de geschreven bekentenis. Hadden ze er toen maar een punt achter gezet. Het wettig en overtuigend bewijs van moord met voorbedachte rade was ruimschoots geleverd en volgens de toen geldende wetten was slechts één vonnis mogelijk: de doodstraf. De executie had op eenvoudige en snelle wijze kunnen volgen en voor de geschiedenis was Balthazar Gerards alleen de moordenaar gebleven, zonder kans op martelaarschap. Dit is niet mogelijk gebleken.

Eindnoten:

34. L.J. Rogier, 'Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw,' deel II p. 34.

De moordenaar wordt martelaar

Nog dezelfde dag, 10 juli, gelastten de schepenen van Delft, na lezing van de bekentenis, het gebruik van martelingen om te zien of er nog meer informatie uit de verdachte te halen was. Het was het begin van een reeks onvoorstelbaar pijnlijke kwellingen, die Balthazar Gerards moest doorstaan tot de dood hem bevrijdde. Hij moet hier geestelijk wel op voorbereid geweest zijn, want hij was niet klein te krijgen. Eerder lijkt het of de folteringen hem juist de kans gaven boven zichzelf uit te stijgen. Ook zijn tegenstanders hebben dit toegegeven. De anonieme schrijver van 'copie uit Delft' zegt: 'Hy spreekt seer stout ende vermeten'. Dit pamflet geeft de gebeurtenissen tot ongeveer 12 juli en het weet nog te melden dat de beul de volgende dag weer zou komen en men verwacht dat Balthazar Gerards dan wel anders zal piepen. Hier wordt bedoeld de komst van de speciaal hiervoor bestelde beul van Utrecht, die het vierde verhoor 'verzorgde'. Cornells van Aerssen schrijft hierover naar Brussel: 'Ik ben aanwezig geweest bij de marteling van de misdadiger, maar ik heb van mijn leven geen groter vastberadenheid en standvastigheid van een man gehoord. Hij heeft zelfs geen “ay mi” gezegd, maar heeft geen woord gezegd onder alle folteringen en op alle ondervragingen heeft hij heel passend en beleefd geantwoord en hij zei enkele malen: “Wat wilt u van mij? Ik ben vastbesloten te sterven, ook een wrede dood; ik had mijn onderneming niet gestaakt, en ik zou het altijd weer doen als ik vrij was, al zou ik duizendmaal moeten sterven'[35].

Dit is een citaat van iemand die de moordenaar zeker niet gunstig gezind was. Men was zo verbaasd over de standvastigheid van Gerards, dat men hem alle lichaamshaar afgeschoren heeft om te zien of hij misschien ergens een teken op zijn lichaam had, dat kon duiden op een verbond met de duivel.

Het laat zich raden hoe de schrijver van het pamflet 'historie Balthazar's Gerardt' het lijden en sterven van de moordenaar verheerlijkt. Dat is te lezen in bijlage II, waar de martelingen die men toepaste in detail vermeld worden. Het is geen prettige lectuur. Men kan er over kibbelen of het slachtoffer op een bepaald moment een gewicht van driehonderd pond aan beide grote tenen kreeg, terwijl hij boven de vloer hing of dat het gewicht kleiner was, veel verschil maakt het niet op het totaal van gruwelijke folteringen. Na de opsomming van wat er allemaal met Balthazar Gerards gedaan is, staat er dan: 'Niettemin in alle dese

grouwelijcke pijnen en is onsen Balthazar niet ontstelt gheweest, iae heeft de selve sonder kreunen ende sonder eenich teecken van weedom met een wonderlijcke patientie verdragen. Soo dat die wreede wethouders ende hangdieven, daer duer tot meerder wreedtheyt verweckt zijnde, met oude stinckende pisse hem hebben overgoten'. Volgens ditzelfde pamflet zou Balthazar gezegd hebben: 'Deo Gratias: Dat is te segghen, Godt de Heer zy gheloeft', toen hij na vier verhoren zijn vonnis vernam. 'Verhael vande moort' doet het voorkomen alsof de moordenaar bij het horen van het vonnis volkomen overstuur was en uitriep: 'Had ik maar nooit rechten gestudeerd in Dole, was ik maar gewoon ambachtsman geworden, dan was het niet zo slecht met me afgelopen' enzovoort. Na alles wat we weten over zijn standvastigheid tijdens de verhoren is deze instorting niet waarschijnlijk. Het heeft er meer van, dat dit er bij bedacht is om, zoals bij het eerdere citaat 'Och poorte, poorte ghy hebt my bedroghen', de dader zwakker voor te stellen dan hij was. De Villiers moet de moordenaar dubbel gehaat hebben. Hij was immers bij uitstek degene die zich om de tuin had laten leiden door de mooie praatjes van Balthazar Gerards. Aan hem wijdt de moordenaar de meest sarcastische zinnetjes in zijn bekentenis. Leoninus vermeldt een flard van een gesprek tussen de predikant en de gevangene, dat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat: 'ende soe hy eergisteren wederom gepynicht is worden, is Villiers by hem gecomen ende hem, sittende in de pynen, heeft gesproecken aldus: “O Méchant vous m'en avés pas dit cela” (O schurk, daar heb je me niets van gezegd), daer op hy wederom, nyettegenstaende de pyn, genouch spottelick geantwoert heeft aldus: “Cela est vray, mais j'estoye pour vous tromper” (Dat is waar, maar ik was er om u te bedriegen).'

Wat leverden de verhoren-met-marteling op? Tijdens het tweede verhoor, op 10 juli, bekende Balthazar Gerards vóór de marteling dat hij in maart aan de franciscaner monnik Ghery verteld had wat hij van plan was. Tijdens de marteling sprak hij niet. Meteen daarna zei hij dat Ghery hem *geen* absolutie wilde geven, omdat het moord zou zijn als hij het zonder vonnis of voorafgaande verklaring deed. Na voortzetting van de marteling kwam er iets meer naar voren over het kontakt met d'Assonleville en over het plan zich François Guyon te noemen. Hij herhaalde tweemaal: Ik pleegde de moord 'in Nomine Domini' in de naam des Heren.

Het derde verhoor, op 11 juli, begint met vragen over de wapens: hoe werden ze geladen, welk wapen gebruikte hij, hoe kwam hij er aan. De beklaagde antwoordt zittend op de pijnbank. Veel nieuws levert het niet op. De preciese volgorde der gebeurtenissen komt vast te staan. Hoe hij eerst naging waar de prins ging eten, hoe hij daarna zijn wapens ophaalde, ze onder zijn mantel verborg, enzovoort. Weer gaat het over de

rol van d'Assonleville. Tijdens de marteling geen mededeling. Daarna: 'Ik heb er geen spijt van, ik zou het weer doen als ik de kans kreeg en ik heb geen geld ontvangen voor mijn daad'.

Reeds na het tweede verhoor overwogen de Staten van Holland[36.] tot onmiddellijke veroordeling over te gaan, omdat ook pijniging van de dader zo weinig opleverde. Men besloot echter nog een paar dagen te wachten, want nog niet alle afgevaardigden van de steden waren in Delft. Tevens besloot men de beul van Utrecht te ontbieden om te zien of hij nog iets uit de verdachte kon krijgen. Het uitstel van de beslissing met vier of vijf dagen werd later herroepen. Het schijnt in de stad onrustig geweest te zijn en de autoriteiten vreesden onlusten bij te lang uitstel van een veroordeling. Het hierna vermelde incident tijdens de executie wijst ook op aanzienlijke spanningen.

Op 13 juli had met medewerking van Jacob Michielsz, beul van Utrecht, en Willem Willemsz uit Delft het vierde verhoor plaats. Landsadvocaat Paulus Buys was ditmaal ook aanwezig. De beide beulen wisten de reeds murw geslagen verdachte zo aan te pakken, dat hij nog heel wat aan vroegere bekentenissen toevoegde. Later kregen de beulen voor hun werk bij marteling en terechtstelling een voor die dagen zeer hoog honorarium uitbetaald: Michielsz zestig en Willemsz vijftig pond. Dat is twintig maal zoveel als men gewoonlijk betaalde voor een bewerkelijke executie. Een normale executie leverde slechts één of twee gulden op, een marteling ongeveer één gulden[37.].

Men ging weer uitvoerig in op de rol van d'Assonleville, ontwrong de verdachte de bekentenis dat hij zijn daad pleegde om zichzelf te verrijken en er kwamen eindelijk belastende verklaringen over de monnik Ghery en over de naamloze jezuëet in Trier. Over de waarde van deze bekentenis kan men van mening verschillen.

Na het vierde verhoor kreeg Balthazar Gerards nog diezelfde dag, vrijdag 13 juli, te horen, dat hij de volgende dag terecht gesteld zou worden. Het vonnis vermeldt zijn daad en hoe hij die uitvoerde en geeft aan dat hij 'ten exempelen van allen anderen seer rigoreuselijcken behoort ghestraft te worden'. Die rigoreuze straf is: 'gheleyt te worden op t'schavot alhier voor t'stadthuys opgherecht: Omme aldaer eerst zijn rechterhant, daer hy voorsz. verradisch moordadighe feyt mede bedreven heeft, met gloeyende toesluytende yser geschroyet ende afghebrandt te worden, ende dat daer naer met gloeyende tanghen tot ses reysen (zesmaal) ende verscheyden plaetsen soo aen aermen, beenen, en t'gheen daer sijn lichaem meest met vleesch becleedt is, het vleesch uitgebrant ende afghenepen sal worden, ende dat hy daer nae levendich aen vier quartieren ghehouden sal worden, beghinnende van onderen, ende ten laetsten hem den buyck opghesneden, ende sijn hert uitghenomen. ende in sijn aensichte gheworpen, ende daer naer sijn hooft afghehouden sal worden.'

Eindnoten:

35. 'J'ai esté, tout ceste nuit et devant-disner, présent à la torture du malfaiteur, mais n'ay ouy de ma vie une plus grande résolution d'homme ny constance. Il n'a oncques dit “ay mi”; mais en tous tourments il s'est tenu sans dire mot, et sur tous interrogatoires a respondu bien à propos et avec bonne suyte, disant quelque-fois: “Que voulez-vous faire de moy? Je suis résolu de mourir, aussi d'une mort cruelle; je n'eusse laissé mon entreprinse, ni encores, si j'estois libre, la laisseroie, combien que je deusse mourir mille morts.”'

36. In het proces tegen Balthazar Gerards beslisten niet alleen de stedelijke rechters, maar was ook de hogere overheid, in dit geval de Staten van Holland, bij de rechtspraak betrokken.
37. In Holland had een pond de waarde van een gulden, in Vlaanderen zes gulden. Het betreft uitsluitend een waardeaanduiding, er waren geen aparte munten. De term pond dateert uit de karolingische tijd toen men uit één pond zilver 240 penningen sloeg. Tot voor kort kende men in Engeland de verdeling van het pond in 240 pennies.

De executie

Om het verschrikkelijke vonnis te voltrekken was er voor het Delftse stadhuis[38.] een hoog schavot opgericht, zodat het publiek goed kon zien wat er gebeurde. Een oude gravure toont deze executie (ill. 6).

Balthazar Gerards betrad het schavot tussen zijn beulen Michielsz en Willemsz. Door de martelingen tijdens het 'scherpe verhoor' van de dag tevoren waren zijn voeten nog gewond. Toch liep hij flink, keek monter om zich heen en maakte een kalme indruk. Op het schavot bond men hem aan een paal. Hij kon alle werktuigen zien die voor de uitvoering van het vonnis nodig waren: het gloeiende ijzer, waarmee men de rechterhand zou afknijpen, de tangen waarmee men stukken uit zijn lichaam zou rukken en de bank waarop men hem zou vierendelen. Vierendelen was hier niet gedacht als het in vier stukken trekken door paarden, het is meer slachtwerk geweest. Dit alles moest Balthazar Gerards zelf aanzien, hij was niet geblinddoekt. Eerst moesten de beulen op een aanbeeld met ijzeren hamers het pistool kapot slaan waarmee de moord gepleegd was. Daarbij schoot bij een van de beulen de hamer van de steel zodat de ander het zware brok ijzer bijna tegen zijn hoofd kreeg. Het publiek lachte luid om dit onverwachte voorval. Ook Balthazar Gerards glimlachte. De echte gruwelijkheden moesten nog beginnen. De beulen ontkleedden de veroordeelde grotendeels en voerden de eerste fase van het vonnis uit; het afknijpen van de rechterhand met een roodgloeiend ijzer. Gerards gaf geen kik, stak zelfs min of meer triomfantelijk het verminkte lichaamsdeel omhoog, alsof hij zeggen wilde: 'Kijk, dat was nu de arm waarmee ik het deed'. Ook het uitrukken van stukken vlees met hete tangen doorstond hij zonder één kreet. Zonder zelfs maar het getroffen lichaamsdeel te bewegen, zoals ooggetuige Van Aerssen schrijft. De stank was verschrikkelijk. Hij zei gebeden op. De zeven psalmen van de penitentie[39.] staat er in enkele beschrijvingen, de vijftigste psalm volgens een latere brief, onverstaanbaar gemompel volgens anderen. Men zag hem het kruisteken maken en hij keek naar de toeschouwers vlak voor hem. Toen hij naar de bank moest voor het vierendelen, liep hij daar zelf heen. Op dat moment ontstond er rumoer op de Markt. Een vrouw uit het volk, aangegrepen door deze afschuwelijke vertoning, riep: 'Wat wil men die arme man nog meer kwaad doen als alles gezegd is? Hij heeft maar een man gedood en men laat hem duizendmaal sterven'. Omstan-

ders duwden haar hardhandig weg met luide scheldwoorden. Mensen die wat verder weg stonden zagen en hoorden het tumult, maar wisten niet wat er gebeurde. Zij werden opgewonden en riepen 'te wapen', één sloeg zelfs de trommel. Balthazar Gerards lag al op de bank. De beulen werden bang (was men toch niet zo zeker van de reactie van de Delftse burgerij?), maar iemand van het stadsbestuur maande hen tot kalmte en zei dat ze door moesten gaan met hun werk. Dat deden ze, met berekenende traagheid. Even later was Balthazar Gerards dood.

Zijn dood gaf een dimensie aan zijn persoon die er niet aan gegeven had mogen worden. Een moordenaar werd martelaar en hij kreeg daartoe de kans door een combinatie van 16e-eeuwse wraakzucht en politiek-juridische gewoonte. Zou iemand die veertiende juli een voldaan gevoel gehad hebben? Was het rechtsgevoel bevredigd? Eén reageerde menselijk: de vrouw die het niet meer kon aanzien en het uitschreeuwde van ellende.

De ban en de daarop volgende moord vormen een smet op het systeem dat in Spanje heerste, de procesvoering en de executie van de moordenaar vormen een smet op het systeem dat gold in de aanvang van onze nationale onafhankelijkheid. Beide beweringen zijn af te zwakken. Van het eerste kan men zeggen: Het is geen specifiek Spaanse misdaad, tirannenmoord kwam in alle landen voor. In het voor deze studie veel gebruikte boek van de Belgische archivaris Gachard staat ter afsluiting van het hoofdstuk over de executie een citaat van Voltaire dat ik graag overneem:

'De misdaad van Gerards was de misdaad van die tijd. De wederdopers waren begonnen. Een vrouw in Duitsland had tijdens het beleg van Munster Judith willen imiteren. Poltrot de Meré had Frans, hertog van Guise, vanuit dezelfde beginselen vermoord. De massamoorden in de Bartholomeusnacht deden deze verschrikkingen ten top stijgen. Dezelfde geest deed vervolgens het bloed vergieten van Hendrik III en Hendrik IV'[40]. Over de executie en het proces kan men stellen, dat het in die tijd nu eenmaal zo toeging. Dat neemt echter niet weg, dat het recht bij deze gelegenheid wel bijzonder hard toesloeg en dat men politiek gezien zo een grote fout maakte door de moordenaar de kans te geven martelaar te worden.

Eindnoten:

38. Het stadhuis van Delft zag er anders uit dan het gebouw dat wij kennen. In 1618 ging het oude stadhuis door brand verloren, met uitzondering van de toren aan de achterzijde.
39. De zeven boetepsalmen zijn 6, 32, 38, 51, 102, 130, 142.
40. Voltaire in 'Essai sur les moeurs et l'esprit du nation' hfdst. 164.

Nageschiedenis

De vier stukken van het lichaam van de moordenaar hing men op bij Haagpoort, Oostpoort, Ketelpoort en Waterslootse poort, dat wil zeggen in het Noorden, Oosten, Zuiden en Westen. Ene Jan Jorisz die dit karweitje opknapte ontving hiervoor een beloning van twee gulden. Het hoofd kwam op een staak bij de toren van de Schoolpoort, waar Balthazar Gerards tijdens zijn vlucht gevangen was. Daar is het door een onbeken-

Fig. 18. HA. 33 'Willem de I, Prins van Oranje, verraaderlijk te Delft doorschoten, in 't jaar 1584'. Gravure: uit J. Wagenaar, Vaderlandsche Historie. 18e eeuw. Maat: 5.9×7.5 cm.

Fig. 19. Uit de collectie van Dr. M.A. Verschuyl

de heimelijk weggehaald en in bewaring gegeven aan Sasbout Vosmeer. Vosmeer, geboren 13 maart 1548 te Delft, stamde uit een gegoede patriciërsfamilie met grondbezit in de omgeving van de stad. Hij studeerde in Leuven en ontving op vierentwintigjarige leeftijd zijn priesterwijding in Utrecht. Vanaf 1 mei 1583 was hij vicaris voor de missie in Nederland. Na het uiteenvallen van de kerkelijke hiërarchie in de opstandige gewesten was dat geen eenvoudige functie. Missiecentra waren Delft en Haarlem. Zijn functie wordt meestal aangeduid met apostolisch vicaris. De inhoud van de functie was nogal vaag, wat wel eens aanleiding gaf tot moeilijkheden. Hij wordt beschreven als 'een man van bitse beslistheid en rigoristische aanleg, die niet schipperen kon'[41]. Keulen was de basis voor de missie in de opstandige gewesten, daar werkte zijn broer Tilman Vosmeer. Sasbout Vosmeer wenste geen enkele vorm van samenwerking met de ketters. Hij was er tegen dat katholieken zich op welke wijze dan ook bij de nieuwe situatie zouden neerleggen. De geloofsheld Balthazar Gerards was een man naar zijn hart. Hij heeft jarenlang getracht het proces van zaligverklaring voor Gerards op gang te krijgen. Er werd een officie, een dagelijks te lezen breviergebed, opgesteld ter nagedachtenis van Balthazar Gerards en in Keulen bewaarde men het hoofd als relikwie. Tot ongeveer 1625 duldde de katholieke kerkelijke overheid de door Sasbout op gang gebrachte plaatselijke verering van Balthazar Gerards, na die tijd maakte men er een eind aan. Vosmeer was toen al overleden (in 1614). Uit diverse geschriften van tijdgenoten blijkt een grote verering voor de martelaar Balthazar Gerards. Meestal zijn dit schrijvers die via Delft of Keulen tot de kring van Vosmeer behoorden. We schreven al dat men zich heden ten dage in z'n geboortedorp Balthazar Gerards nog herinnert als een man die stierf als een heilige. Men kan echter wel sterven *als* een heilige zonder ooit een echte heilige te worden. In Rome heeft men dit in de zestiende en zeventiende eeuw ingezien en zo is de katholieke kerk deze zonderlinge heilige bespaard.

Het verhaal van Balthazar Gerards is over heel Europa verteld en in vele boeken en boekjes beschreven. Soms nauwkeurig, soms minder nauwkeurig en soms maakte men er maar wat van zoals de Fransman Brantôme in zijn reeks verhalen over beroemde buitenlanders. De man schreef zijn verhaal naar berichten die hij kreeg van een edelman die voorgaf in Delft alles zelf gezien te hebben en verder verwerkte de schrijver de nieuwtjes die men aan het Franse hof vertelde, waar hij zelf vertoefde. Volgens Brantôme kwam Balthazar Gerards bij de prins van Oranje heel slordig gekleed, het was net een geus. Hij gaf zich uit voor de zoon van iemand genaamd Briel (de schrijver had kennelijk wel begrepen dat geus en Briel iets met elkaar te maken hadden). Deze Briel was in dienst geweest bij de prins van Oranje en opgehangen na een aanval op de stad Oranje. Willem nam de jongeman in dienst en liet hem schrijven

leren bij een van zijn secretarissen. Ook gaf hij hem betere kleren. Gerards werd tenslotte secretaris van de prins en na hem vijf jaar trouw gediend te hebben, kwam bij hem het plan op de prins te doden. Op zekere dag wist hij de werkkamer van de prins te bereiken, waar deze zich na de maaltijd alleen teruggetrokken had. Gerards had een grote stapel te tekenen stukken bij zich, waar een pistool tussen verborgen was. Hij schoot op Oranje en stak hem nog twee- of driemaal met een dolk. Daarna vertrok hij zonder dat iemand iets gemerkt had van de misdaad. Bij de poort maakte hij nog een praatje met de kapitein van de wacht om de indruk te wekken dat er niets aan de hand was, besteeg zijn paard en ging er zo snel mogelijk vandoor. In galop bereikte hij Dordrecht. Daar was de pont helaas net aan de overkant. Intussen had men in Delft de misdaad ontdekt, zette de achtervolging in en ving Balthazar Gerards bij diezelfde pont voor Dordrecht. Men onderwierp hem aan normale en buitengewone martelingen en deed er vervolgens achttien (!) dagen over om hem heel langzaam ter dood te brengen. Aan het eind van al die dagen sprak Gerards, volgens Brantôme, nog rustig met de beul voor hij gewurgd werd.

Fig. 20. - uit: Guillaume le taciturne, d.J.B.J. Champagnac 1852. Staalgravure: Rouargue frères del. et sc. maat: 11×15.5 cm.

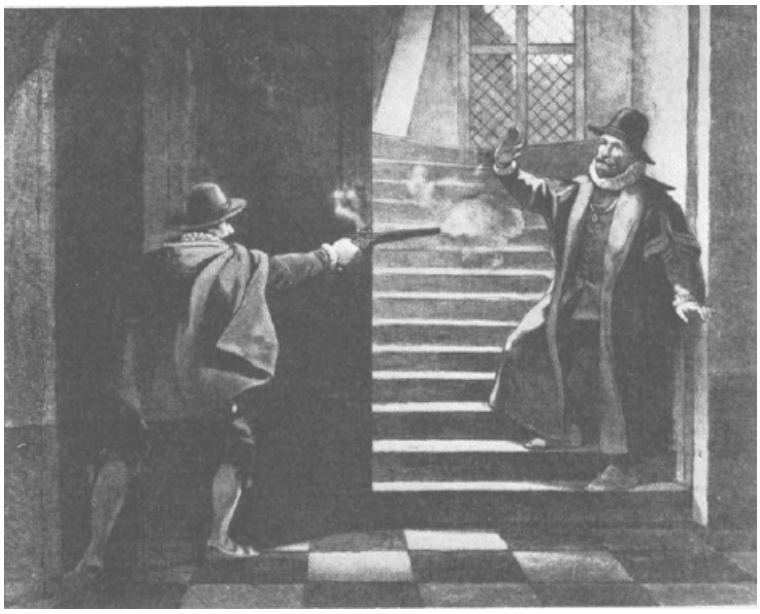

DOOD VAN WILLEM VAN ORANJE 1584.
Fig. 21. Dood van Willem van Oranje 1584. Schoolplaat begin 20e eeuw. Chromolitho H.A. van Trigt del. lith. Lankhout, uitg. Joh. IJkema. Maat: 54×70.5 cm.

Fig. 22. HA. 1327 Zinneprent op prins Willem van Oranje, voorgesteld op graftombe omgeven door zinnebeeldige voorstellingen. Eén regelig Latijns onderschrift in spiegelbeeld. Tekening in bruine inkt, ongedateerd. Maat: 22.9×49.5 cm.

Eindnoten:

41. L.J. Rogier, 'Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw', deel II, p. 31.

25000 kronen

Het moge zo zijn dat bij Balthazar Gerards godsdienstfanatisme en trouw aan de koning belangrijker motieven waren voor zijn daad dan hebzucht, bij zijn familieleden overheerste die hebzucht volledig. Zij maakten zich breed om de buit binnen te halen. Broers van de moordenaar reisden naar de landvoogd Parma en drongen aan op betaling. Ze werden hartelijk ontvangen en kregen alle steun bij hun streven. Parma noemde in een brief aan de koning van 20 februari 1586 vijf redenen om het verzoek in te willigen. Er waren toen al twintig maanden verstreken sinds de moord. Filips II stond niet bepaald te trappelen van ongeduld om zijn dienaren te belonen.

De vijf genoemde redenen waren: de gevraagde beloning was plechtig beloofd; de overledene had zijn onderneming zo vastberaden volbracht dat hij geëerd behóórde te worden; hij had zo'n zelfbeheersing getoond, zowel bij zijn daad als bij zijn sterven, dat het ieder met bewondering en verbazing vervulde; nabestaanden van de dader kwam een smartegeld toe en het gezag van de vorst diende zich voor wat betreft de toekomst juist zeer krachtig te manifesteren.

Bij gebrek aan geld stelde Parma de koning voor de nabestaanden te betalen in land. De verbeurdverklaarde landerijen van Oranje in Franche-Comté leken hem daartoe zeer geschikt. Het duurde meer dan twee jaar eer de koning antwoordde. Enkele leden van de familie Gerards begaven zich naar Spanje om daar hun belangen te bepleiten. Pas in 1590 kwam er een beslissing. De familie Gerards kreeg de heerlijkheden Lièvremont, Hostal en Dommartin met dezelfde rechten als Willem van Oranje daar genoot tot het moment van verbeurdverklaring. De vorst behield zichzelf en zijn erfgenamen het recht voor het land terug te kopen tegen betaling van 25000 kronen. De familie Gerards moest het bezit dan in dezelfde staat opleveren als waarin ze het ontvangen had.

De adelbrieven, gedateerd 4 maart 1589, verschenen op 20 juli 1590. Wegens extra uitgaven in de voorgaande jaren declareerde Jacques Gerards namens de familie nog zesduizend kronen bij de koning. Hij kreeg een vergoeding van vierduizend kronen. Het familiewapen werd officieel vastgesteld[42.] (ill. no 23).

Tijdens de regering van Albertus en Isabella, eiste Filips Willem, oudste zoon van de prins van Oranje, met succes teruggave van het bezit

Fig. 23. Dr. H.L. Houtzager tekende het familiewapen van Gerards naar de officiële gegevens.

in Franche-Comté. De familie Gerards moest dus al na vijf jaar, in 1595, weer afstand doen van de nieuw verworven landerijen. Over de betaling ontstond nogal wat geharrewar. Het zou 30.000 francs zijn, maar tenslotte ontving de familie Gerards 15000 francs, mét de heerlijkheid Vuillafans-le-Neuf. Van 25000 kronen naar 30000 francs betekende al een stap terug, van 30000 francs naar 15000 francs met een stuk land kwam nog ongunstiger uit. Er waren echter in de familie nogal wat juristen en een gewonnen proces leverde in 1607 de zekerheid op dat de waarde van het land op 25000 francs werd gesteld. Reeds in 1609 eiste de markies van Varambon, die Vuillafans-le-Vieux bezat, het gebied van de familie Gerards op. Aartshertog Albertus stond zijn verzoek toe en de markies betaalde 25000 francs. Zo bedroeg de betaling na tientallen jaren moeite

en processen uiteindelijk 40000 francs in geld. De adellijke titel hielden de Gerardsen iets langer. Volgens Voltaire verloren ze die pas in 1678, toen Franche-Comté bij Frankrijk gevoegd werd.

J.M. Suchet geeft in een artikel in Annales franc-comtoises van 1868 een citaat uit een historische roman over Balthazar Gerards. Het boek, geschreven door de baron van Saint Juan, heb ik niet kunnen vinden. Het citaat geeft echter een idee hoe de familie Gerards door de oudere adel ontvangen werd.

'Vijftien jaren waren verstreken sedert de doodstraf van Balthazar, men sprak er niet meer over. De graaf van la Baume-Saint-Amour gaf te Besançon een prachtig feest in het Granvelle-paleis: het was 10 mei 1600. Het paleis schitterde in verblindend licht; het was vol geluiden en gefluister. Bij de schittering van de sieraden voegde zich de niet minder boeiende schittering van de grote namen: de Rye, Grammon-Vezet, Beauffremont, Scey, die, ondanks de indrukwekkende plakkaten van Filips II, de nieuw-geridderden nog altijd met minachting bejegenden. “Markies van Listenois, wie is,” zei een jonge man, “die heer die zo gelukkig speelt tegen die dwaze en spilzieke van Varambon?”

“Dat is,” antwoordde baron van Buthiers, “heer Jacques Gérard van Dommartin. De meest passende titel voor hem is sluipmoordenaar.” “Men kan dus terecht van hem zeggen,” hernam de markies lachend, dat hij de strop in zijn zak heeft.' 'Zachter, mijn waarde, zachter; denk aan de plakkaten en houdt er een beetje rekening mee met wie u te maken hebt: valkenoog en ijzeren hand.'

Inderdaad scheen Jacques Gérard, in zijn rijke groene wambuis, nauwelijks ouder geworden. Toen stond zijn tegenstander op, hij had zojuist nog meer verloren. 'Hoeveel ben ik u verschuldigd?' vroeg hij hem. 'Duizend goudstukken op erewoord, mijnheer Varambon'. 'Mijn rentmeester zal ze u morgen brengen; maar werkelijk mijn waarde heer Dommartin, ik vergis me niet, veeg het toch weg, u hebt bloed op uw kanten kraag'. Jacques heeft de grove belediging begrepen, die hem wordt aangedaan. De plaats, de aanwezigheid van de gastvrouw en gastheer maken dat hij zich bedwingt en in gedachten verdiept leunt hij over een balkon dat uitkijkt op de tuin, terwijl hij op wraak zint en het einde van het bal afwacht. Men vertrok. De markies van Varambon nam ook afscheid van gastvrouw en gastheer. Een nauw zichtbaar teken werd hem gegeven door Dommartin. De markies begreep het en vertrok. Op vijftig pas afstand van het paleis, bij het licht van toortsen die de bedienden vasthielden, trok men de degens. De markies werd in de arm gestoken. Zijn bedienden brachten hem naar huis en gedurende twee weken liep hij met zijn arm in een doek.'

Eindnoten:

42. Un écu parti, en contre-bande, d'argent et de gueules, au lion de l'un et de l'autre, armé et lampassé de sable, tenant en sa patte la foudre de Jupiter, de gueules, élancée d'azur, le timbre ouvert, les hachements et le bourrelet des métal et couleur de l'écu et pour cimier un lion naissant de gueules, tenant aussi en sa patte la même foudre.

Wapen: Links geschuind van zilver en rood met een leeuw genageld en getongd van zwart van het een in het ander, houdende in zijn opgeheven rechterklauw een rode bliksemschicht met blauwe uiteinden.
Geopende helm. Helmteken: de leeuw uitkomend. Dekkleden en wrong: zilver en rood. (zie illustratie 23)

'Eenen jonckman van ontrint 25 jaren, wesende oock wel geleert, welsprekend ende in zijnen handel seer actijf.'

In het voorafgaande is getracht iets meer duidelijkheid te geven over Balthazar Gerards, die de katholieke pamfletschrijver 'geleerd, welsprekend en actief' noemt. Het is niet eenvoudig een reeks gebeurtenissen te reconstrueren die vierhonderd jaar geleden plaats vonden. Nog moeilijker is het een beeld te krijgen van de dader. Zelf geeft hij niet meer informatie dan hij kwijt wil en in de verhoren na de daad gaan de vragenstellers op veel zaken nauwelijks in.

Wie in deze tijd Balthazars geboorteplaats Vuillafans bezoekt kan een indruk krijgen van de omgeving waarin Gerards opgroeide. Het vriendelijke dorp zal destijds geisoleerder zijn geweest, de bossen waren uitgestrekter, de afstand naar een belangrijke stad als Besançon was moeilijker af te leggen. Wie in zo'n afgelegen plaatsje zijn eerste levensjaren doorbrengt zal er door gevormd worden. Een werelds man is Balthazar Gerards zeker niet geweest. De meningen die hij thuis hoorde over ketters, beeldenstormers en geuzen, kregen geen aanval te verduren door andersgerichte informatie. Het is maar de vraag of het verblijf in de kleine universiteitsstad Dole hieraan nog iets kon veranderen. Als, bij twee gelegenheden, de omgeving Balthazar niet bijvalt in zijn haatuitingen, sluit hij zich verder af. Het wereldbeeld van de zoon van dorpsnotabele Jean Gerard is gevormd: Koning en Kerk worden bedreigd door ketters en geuzen, de ergste ketter is Oranje, zijn dood wordt bevolen in de ban. Om het vonnis uit te voeren wordt Balthazar Gerards 'seer actijf'. Die activiteit is inderdaad niet gering.

Een dagenlange reis te paard naar Luxemburg is nog maar het begin (februari 1582). Nog hetzelfde jaar reist hij met het leger mee. Over die opwindende periode is weinig bekend. Toch moet het voor de jonge man uit Franche-Comté een belangrijke ervaring zijn geweest. In Luxemburg en tijdens de veldtocht in Brabant ziet hij de grootheid en de macht van zijn koning en van hen die de koning trouw zijn gebleven.

Pas in februari 1584 begint hij aan de laatste fase van zijn opdracht. Hij overwint in die periode grote moeilijkheden. Alleen al de reizen die hij maakt: Luxemburg - Trier, Trier - Doornik, Doornik - Delft, Delft - Kamerijk - Château-Thierry en (zo snel mogelijk) op 12 juni van

Château-Thierry weer naar Delft. Reizen van vele honderden kilometers, te paard, steeds bedreigd door soldaten van de ene of van de andere partij. Opmerkelijk is ook hoe consequent Gerards zijn plan uitvoert, details kunnen wijzigen, de grote lijn houdt hij aan. Iemand die dit alles zo volbrengt, moet wel over een meer dan gemiddelde intelligentie beschikken. Hij moet voor alles vervuld zijn van diepe haat tegenover zijn slachtoffer en volkomen overtuigd zijn dat hij een rechtvaardige zaak dient. Deze eigenschappen, gecombineerd met een onopvallend uiterlijk, waardoor men hem onderschatte, maakten dat Balthazar Gerards kon slagen waar anderen faalden.

De daad van de moordenaar van Oranje is alleen in de laatste dagen en uren vrij nauwkeurig te reconstrueren. De maanden en jaren daarvoor blijven op veel punten onduidelijk. Het zelf afleggen van de trajecten die Gerards bereisde, het zelf bezoeken van de steden waar hij was, geven wel een indruk van de afgelegde afstanden (de rit Château-Thierry - Delft is ruim vierhonderd kilometer), maar er is teveel veranderd om nog een enigszins betrouwbare indruk te krijgen. In veel van de genoemde steden is door oorlogsgeweld vrijwel alles verwoest wat uit de zestiende eeuw nog bewaard had kunnen blijven. Het grote kasteel waar Anjou stierf, een ommuurde ruimte met daarbinnen tal van gebouwen, boven de stad Château-Thierry is er niet meer. Kamerijk en Doornik moesten alleen al in deze eeuw tweemaal herbouwd worden, in Luxemburg staat van het machtige kasteel van Mansfeldt alleen nog een poort. Musea geven in prenten en maquettes nog wel een beeld van de oude steden. Slechts begin- en eindpunt van Balthazars leven zijn nog herkenbaar: Vuillafans en Delft. Daartussen is veel onduidelijk.

Getracht is de meningen over de moord te Delft en over de moordenaar te vergelijken, getracht is inzicht te krijgen in de motieven van de dader. Hopelijk heeft het u als lezer(es) geboeid, mogelijk ontdekt u fouten of kent u bijzonderheden die de schrijver onbekend bleven. In dat geval zal nader contact dezerzijds zeer gewaardeerd worden.

Gouda 1983
Nanne Bosma

Balthazar Gerards: Moordenaar en martelaar.

Oriëntatiekaart.
De in dit boek genoemde plaatsen zijn aangegeven op een fragment van de kaart Gallia, uit deel 7 van Le Grand Atlas van Johan Blaeu, 1663.
Fig. 24. Het overzichtskaartje is vervaardigd door Marijn Bosma, op basis van de atlas van Blaeu.

Bijlage I - De bekentenis van Balthazar Gerards

Ik, Balthazar Gerard, uit Willafans in Bourgondië, laat weten aan allen, dat ik al sedert zes jaar en evenzo sedert de tijd dat de vrede van Gent verbroken en geschonden werd door Willem van Nassau, prins van Oranje, het plan heb gehad deze Nassau te doden en uit de weg te ruimen, omdat het mij voorkwam dat, zolang hij zou leven, hij opstandig zou blijven tegen de katholieke koning, onze heer, en alle moeite zou doen, langs alle ongeoorloofde wegen de toestand in de katholieke en apostolische kerk, genaamd de Roomse, te vertroebelen, gelijk deze Nassau heeft gedaan en volgehouden tot op heden, waardoor hij oneindig veel kwaad veroorzaakte zowel in het godsdienstig als in het maatschappelijk leven in deze provincies van de Lage Landen. En ten bewijze dat ik dit plan had toonde ik het toen ik in Dole was in het huis van Jehan Villaux, ongeveer zes jaar geleden, doordat ik een dolk, die ik in mijn hand had, met alle kracht in de deur stak met de woorden: 'Ik zou willen, dat die stoot in het hart van de prins van Oranje zou zijn gegeven'. Waarop iemand genaamd Jehan Guilame Ponthier uit Vercel in Bourgondië, die me die dolk had zien steken en gehoord wat ik gezegd had, me een flinke uitbrander gaf, zeggende dat het mij niet paste vorsten te doden of te bedreigen en dat als het de wens was van de Koning, onze heer, dat die Nassau gedood werd, zijne majesteit hiervoor genoeg macht had en het zou bevelen, maar dat hij niet zomaar een zo goede aanvoerder wilde missen, die zich nog wel zou kunnen onderwerpen. Ik gehoorzaamde aan die vermaning en gaf het alles over aan de goede beschikking van God en van zijne majesteit. Maar aangezien ik ongeveer drie jaar geleden gehoord heb dat zijne majesteit een doodvonnis had uitgesproken over deze Nassau in de vorm van verbanning en toen ik zag dat men zo lang talmde recht te doen geschieden en de wil van de koning uit te voeren, vertrok ik uit Bourgondië (na mijn eigen zaken enigszins geregeld te hebben) en begaf me op weg daarheen, met de bedoeling werkelijk dat vonnis te voltrekken. En dat deed ik in februari 1582. En toen ik in de stad Luxemburg kwam in de maand maart, waar ik een paar dagen verbleef, hoorde ik daar dat iemand uit het land van Biscaye die prins uit de weg geruimd en gedood had. Over dat nieuws was ik zeer verblijd, zowel omdat (zoals ik meende) gerechtigheid geschied was, als omdat ik me niet in gevaar hoefde te brengen. En omdat dat bericht gedurende lange tijd steeds bevestigd werd, besloot ik in dienst te gaan bij iemand genaamd Jehan Duprel, die secretaris is van zijne Excellentie, de graaf van Mansfeldt, ridder van de orde van het Gulden Vlies, lid van de Raad van State van de Koning, gouverneur en kapitein-generaal van het hertogdom Luxemburg en van het graafschap Chiny, maarschalk-generaal van het leger van zijne majesteit, bevelhebber over vijftig gewapende ordonnan-

ces van zijne majesteit, enzovoort. Maar toen ik later hoorde, dat die Nassau niet uit de weg geruimd was door de op hem gepleegde aanslag, besloot ik mijn voorgaande besluit te volgen, wat er ook van mocht komen, ik hoopte de gunstige gelegenheid te benutten dit te doen als genoemde graaf van Mansfeldt te velde zou zijn, dicht bij een plaats, waar dan ook, waar genoemde prins van Oranje zou zijn, door in het geheim uit dat kamp te vertrekken om naar die prins te gaan en net te doen alsof ik van het ongeloof was, zoals hij is en hem zekere zegels aan te bieden, afgedrukt in rode was met de zegelring van genoemde graaf, die ik vaak in handen heb gehad omdat ik klerk en schrijver was onder genoemde Duprel, zijn secretaris, welke zegels ik uit eigen beweging gemaakt heb zonder dat Duprel of iemand anders er iets van wist en ik dacht toegang te krijgen tot het huis van genoemde Nassau door middel van deze zegels om, op het juiste moment, het genoemde vonnis aan hem te voltrekken, met zo weinig mogelijk gevaar voor mijzelf. Op grond van dit al lang door mij gekoesterde plan vroeg ik ontslag aan genoemde Duprel, vorige maand juni een jaar geleden en dat deed ik in de stad Diest toen het er niet naar uitzag dat ik een betere kans zou krijgen genoemde Nassau te naderen omdat genoemde graaf van Mansfeldt voor regeringszaken terug ging naar Luxemburg, maar dit kwam genoemde secretaris, mijn werkgever en neef, zo ongelegen, dat ik hem uiteindelijk volgde en nog diende in de hoop (zoals hij me liet verstaan) dat genoemde graaf binnenkort naar genoemd kamp terug zou keren en wel binnen een maand. En ziende dat er bij hem allerlei zaken bijkwamen, besloot ik (nog altijd vastbesloten in mijn onderneming) een beetje ruzie uit te lokken met mijn werkgever om hem te verlaten en toen ik dat gedaan had, schreef ik een paspoort voor mijzelf uit en bood het aan genoemde graaf aan om het te tekenen en toen hij het aangepakt had en gelezen, zei hij me slechts dat hij er over zou praten met Jehan Duprel: zodat ik geen ontslag kreeg. Toch probeerde ik sedertdien uit genoemde plaats Luxemburg te vertrekken om nog altijd mijn onderneming te vervolgen, maar toen gebeurde het dat mijn werkgever ontdekte dat men vierhonderdvijftig kronen uit zijn geldkist had gestolen. Om die reden, om niet de verdenking op me te laden die diefstal gepleegd te hebben, bleef ik nog in genoemde dienst en toen het geld teruggevonden was, onderzocht ik alle kansen om die Nassau te gaan vinden, zoals toen de compagnieën van Vallons, die in Luxemburg waren, naar de lage landen werden ontboden, toen wilde ik met ze mee marcheren, maar ik werd daarin nog belet door de ziekte van genoemde Duprel, mijn werkgever en neef, gedurende een week voor Kerstmis en twee weken daarna om op te knappen. Tenslotte nam ik zelf ontslag, toen ik zag dat het weer verbeterde in maart jongstleden, en vertrok uit genoemde dienst, zonder dat de graaf van Mansfeldt het wist en tegen de wens en de wil van zijn secretaris, mijn werkgever, die ik

vaarwel zei en die ik te verstaan gaf dat ik naar Spanje ging. En alvorens naar deze landen te komen, ging ik om te voorkomen dat mijn koppig volhouden voor de koning verkeerd uit zou pakken en ook om mij te verlossen van gewetensbezwaren, naar de stad Trier waar ik mijn hele plan bekendmaakte in de biecht aan zeker persoon, een goed en geleerd man, die van de orde der Jezuïeten is, wonend in het college te Trier. Hem toonde ik de zegels die ik had om naar deze landen mee te nemen, ik verzocht hem dit geheim te houden tot aanstaande Pasen en of hij het dan wilde laten weten aan de graaf van Mansfeldt. Voornoemde Jezuïet deed zijn uiterste best om mij mijn plan uit het hoofd te praten, om de gevaren en ongemakken die er, naar hij beweerde, voort zouden kunnen komen uit het gebruik van deze zegels, ten nadele van de dienst aan God en de Koning; zeggende, tenslotte, dat hij zich liever niet mengde in zulke zaken evenmin als de anderen van zijn orde. En op zijn advies en vermaning heb ik mijn voornoemd plan bekend gemaakt aan zijne hoogheid de Prins van Parma en Plaisance, Luitenant en kapitein-generaal voor de Koning in zijn lage landen; en dat deed ik door een brief die ik in de stad Doornik opstelde en die ik zelf aan zijne Hoogheid aanbood; maar ik heb hierop niet enig bevel noch antwoord durven afwachten, vrezend dat hij het wederrechtelijk meenemen van genoemde zegels verkeerd op zou vatten. En aldus ben ik in de stad Delft gekomen met groot gevaar van oorlogvoerenden, zowel van de ene kant als van de andere, waar ik in mei jongstleden aankwam en me wendde tot De Villiers, predikant van de secte van wijlen Johannes Calvijn zonder dat ik die man ooit gezien had, maar ik was er van overtuigd dat hij wel blij zou zijn met voornoemde zegels teneinde er een of ander mee uit te laten voeren door zijn partijgenoten en ik had die zekerheid omdat het eigen is aan dergelijke bedriegers en verleiders van het volk, zoals hij, zich te bedienen van bedrog om hun belangen te behartigen door dik en dun, vergetend en verwaarlozend de rechte weg die leidt naar het eeuwig leven, om te overheersen en een grote naam te hebben gedurende korte tijd in deze aardse wereld. Voornoemde Villiers reageerde precies zoals ik verwacht had. Want in plaats van mij een dergelijke valsheid te verwijten, heeft hij mij onthaald op kosten van voornoemde prins van Oranje, heeft van mij geëist hem blanco volmachten te geven getekend met de naam van voornoemde graaf en voorzien van voornoemde zegels: wat ik gedaan heb, nog altijd hopend gelegenheid te vinden mijn plan uit te voeren. Voornoemde Villiers raadde me aan naar Frankrijk te gaan met de heer Carron, van Brugge, en in dat land een der genoemde zegels te geven aan maarschalk Biron en andere aanhangers van wijlen zijne Hoogheid de hertog van Anjou; maar aangezien gedurende mijn verblijf in de plaats Château-Thiéry, in Frankrijk, zijne Hoogheid steeds ziek was en tenslotte

overleed op de tiende van de voorbije maand in Château-Thiéry ben ik naar deze landen teruggestuurd op mijn eigen verzoek met brieven van genoemde Carron, zowel voor voornoemde prins als voor de afgevaardigden van de staten van deze landen, waardoor zij op de hoogte werden gebracht van de dood van zijne Hoogheid. En vanaf dat moment heb ik alle mogelijke middelen overwogen om mijn onderneming te volbrengen en ik heb er geen beter gevonden dan een pistoolschot te lossen op genoemde prins van Oranje, hetzij als hij naar de preek ging of wanneer hij in de benedenzaal zou gaan eten, ofwel bij het vertrek van genoemde maaltijd en om dit te doen kocht ik gister twee pistolen en na ze geladen te hebben, het ene met drie kogels en het andere met twee heb ik vandaag geschoten met het pistool waar drie kogels in zaten op de maag van genoemde prins van Oranje en door het verzet dat zijn hellebaardiers boden heb ik geen kans gezien het tweede schot te lossen, wat me erg spijt en verdriet doet. Ik geef u de verzekering dat, al was ik op dit ogenblik duizend mijl hier vandaan, ik me zou beijveren naar deze landen terug te keren om de dood van genoemde Nassau na te streven omdat hij onverbeterlijk is in zijn dwaling en boosaardigheid, zonder hoop op berouw en verbetering, menend dat ik een Gode welgevallig offer zou brengen door de wereld te verlossen van een zo slechte en ongelukzalige man, die, uitsluitend door zijn eerzucht en heerszucht en om de naam te hebben van een groot heer, zich afgewend heeft van het ware en katholieke geloof onder het voorwendsel dat dit de enige manier is om geld te verschaffen aan de arme onderdanen van de landen die in opstand zijn tegen de Koning: want zonder dit voorwendsel wist hij best dat zijn bewind van korte duur zou zijn en in korte tijd geheel vernietigd. Aldus bid ik God van harte orde op zaken te stellen in deze tegenwoordige, ondoorzichtige geloofstegenstellingen, door Zijn oneindige goedheid opdat voornoemde arme onderdanen dienst verrichten die aangenaam is aan Zijn grootse majesteit en in verschuldigde eerbied de katholieke koning als hun vorst en natuurlijke heer erkennen terwijl ik bovendien God uit de grond van mijn hart bid, dat hij Zijne Majesteit een zeer gelukkig en lang leven geve en overwinning over al zijn vijanden en aan mij de genade in vrede te sterven met alle kracht en vastberadenheid in het ware en katholieke geloof.

Gedaan in de gevangenis waar ik opgesloten zit in het vroegere nonnenklooster te Delft, de tiende dag van juli in het jaar Onzes Heren vijftienhonderdvierentachtig onder mijn handtekening hier geplaatst, het jaar, de dag en de plaats voornoemd.

Balt. Gerard

Bijlage II
Fragment uit:
Historie vanden neerslach vanden Prince van Orangie, ende vande tormenten ende doot Balthazars Gerardt die hem ter oorsaken van dyen binnen Delft aen ghedaen zijn.

... de officiers ende dienaers der boosheyt hebben hem den eersten nacht aende palley vyfmaels ghehanghen, ende tyrannelijcken met roeyen ghegeesselt: ende terstont daer nae alle zijne wonden met honich overstreken, daertoe eenen bock leyende die met zijne scherpe tonge al leckende zijn vel metten honich affschrabben soude. Maer gelijck de leeuwen het lichaem van Danielem inden cuyl, alsoo en heeft den bock dit verschuert lichaem oock niet willen toetseren oft ghenacken. Nae dese wreede gheesselinge ende meer andere tormenten, soo is hy ten lesten den selven nacht tsamen met handen ende voeten int rondt als eenen cloot in eenen wanne gheleyt ende gebonden geweest, op dat hem zijnen slaep daer deur benomen soude worden. Ende voorts inde navolgende drij nachten ende dagen, nae veel schampere bespottingen, so hebbense hem anderwerf aende palley ghehangen, ende zijne handen op zijnen rugge gebonden wesende, met drij hondert ponden ghewichts aen elcken grooten teen van zijne voeten seer grouwelijck een half ure geladen ende gepijnicht. Welcke half ure also gepasseert zijnde, hebben hem een paer nieuwe schoenen van rouwe honts leyr, wel gesmeyrt, ende twee vingheren corter zijnde dan zijn voeten waren, aengetrocken; ende also voor een groot vier metten voeten gestelt. Ende so haest als deze schoenen den brandt gevoelde, zijn de voeten mette schoenen geheel stomp gheworden, ende by maniere van een ronde figuer in een gecrompen: De welcke zy naederhandt willende van zijne voeten afrucken, hebben seer afgrijselijck het vleesch metten velle half gebraden afgetrocken. Ende als die voeten so geschendt waren, hebben hem daerenboven onder zijne oxelen met invierige branden jammerlijcken ghebrandt: ende noch niet versaeydt zijnde, hebben een hemde ghesteken in levende water, ende hem aengedaen, ende also metter vlammen ontsteken: daerenboven oock met bernende speck hem overgietende, ende in zijne handen ende voeten tusschen nagelen ende vleesch scherpe naelden stijf insmijtende. [...]

Niettemin in alle dese grouwelijcke pijnen en is onsen Balthazar niet ontstelt gheweest, jae heeft de selve sonder kruenen ende sonder eenich teecken van weedom met een wonderlijcke patientie verdragen. Soo dat die wreede wethouders ende hangdieven, daer duer tot meerder wreedtheyt verweckt zijnde, met oude stinckende pisse hem hebben overgoten, (gelijckmen leest dat de heylige maget Lucia oock geschiedt is). Ende als

oft hy met tooverije hadde omghegaen, ende duer onderstandt vanden duyvel, alle pijnlijckheyt verwonnen, hebben hem aenghedaen een vuyl cleedt van eenen miserabelen mensche, uit het gasthuys ghehaelt, om zijne tooverije daer mede te verdrijven. Ende siende dat dese hunne nieuwe inventien ende vonden nochtans niet en hielpen, soo hebben zy hem ghevraecht, wat hy al peysde ter wijlen dat hy aldus ghepijnicht worde? Ende heeft aldus gheantwoordt: Och goede Heere, verleent my de gratie ende gave van een volherdighe patientie. Noch vraechde zy, hoe dat hy in alle dese tormenten niet meer beweecht oft ontstelt en worde? Daer op antwoordende heeft gheseyt: Die ghebeden der goeder menschen, zijn my hier inne behelpich. Seyde oock totten Borghemeester die hem in zijne verduldicheyt verwonderde: Als ick sterven sal dan suldy noch claerlijcker mijn stercke volherdicheyt gewaer worden.

Bijlage III
Rombout Uylenborgh aan de regering van Leeuwarden

Alsoo ick onderschreven bij den Magistraet der steede Leeuwarden, van wegen deselve Stadt ende mede als last en procuratie hebbende van de andere Steeden van Vrieslandt, ben gecommitteert geweest, omme mij te transporteeren volgens mijne Brieven van credentie; alsoo belangende 't getal der drie Reeckenmeesteren, op den Landtsdach, binnen Franeker geholden, bij den voorsz. Steeden genomineert, controversie gemaect worde, ende die van de platte Landen weygerden met meer dan twee der Steede Reeckenmeesteren te besoigneren, - ick den 30 Junij[43.] 's morgens omtrent ellif uren, naer overleveringe van mijne Brieven van credentie voorsz., sijne Excellentie eerbiedelijcken hebbe gegroetet van weegen de voorsz. Steeden, ende nae behoorlijcke recommandatie van deselve Steeden, - sijne Exc. aengaende de voersz. saecke getoucheert, continueerende de geheele gelegentheyt van deselve questie; waerop sijne Exc. verscheyden redenen heeft gebruyckt; ende gevraeght hebbende of dese Reekening generael ofte speciael van seeckere ontfanck waere, ende voerts meer circumstantien, ende mede van de tegenwoordige gelegentheyt ende stadt der steeden, heeft mij nae dat het Trompet langt hadde geblasen om 't eeten, driemael verscheydelijck belastet, ende insonderheyt den leste male, vermits ick sijne Excellentie daeraff bedanckt, ende verclaerde uit mijn herberge, daer in ick eerst gecomen was, ende t' eeten verwacht werde, niet geerne te blijven, seer hart gebeden, dat ick doch daer solde blijven t' eeten, sulcx dat ick niet heb derven wech gaen, ende alleen an de Tafel, vermits daer geene andere gasten en waren, tegens sijne Exc. over heb moeten sitten, hebbende sijne F. Excell. verscheydene propoosten onder het eeten tegens mij gebruyckt, soo van de Politique Staet in Vrieslandt in 't generael ende mede van eenige plaetsen specia-

lijcken, soo oock van de Ecclesiastique stand, op alle en welcken, soo veel ick daeraf kennisse hadde, hebbe geantwoort. Ende ten lesten siende de maeltijt opgenomen te sullen worden, opgestaen, ende mij gevoecht aen de eene sijde, waer naer sijne Exc. aen de tafel met de Princesse, sijne suster, de Gravinne van Schwartzenburgh, sijne twee eldste Dochteren ende het alder jonghste, de handen gewasschen hebbende, oock is opgestaen. Ende siende de Corenel Morgen sampt eenige andere nae 't eeten in 't sael om hem aen te spreecken getreeden te sijn, mij weder heeft geroepen, ende tegens mij alleen verclaerdt, dat soo veel de voersz. saecke van de Reeckenmr. concerneerde, hij deselve gedachte datelijcken met den geassocieerden Rechtsgeleerde te verhandelen. Ende nadat hij noch van seeckere andere saecken met mij gesproeken hadde, beloofde sijne Exc. mij metten eersten soo geringe doenlijck te expedieeren. Waermede ick oorloff voor die tijt hebbe genomen, ende mij weder voechde aan de eene sijde, om sijne Exc. ende den Jonckeren beter pas te gunnen. Ende is sijne Exc. van mij kerende terstont begroetet van wegen die voorn. Coronel. Waeraf scheydende sijne Exc. voortgaende uyt het portael van 't voorsz. sael, alsoo d'Engelse Capitein ofte Ritmr. Willems hem wilde aenspreeken, deur eenen Bourgoingnon moorddadelijcken met eene Buxe, geladen met drie looden, geschooten, ende terstondt daernae deser werelt standtvastelijck overleden. - Waerdeur ick siende, dat geen gelegentheyt was, om meer in de voors. saecke te mogen doen, ofte oock om de voorsz stucken te recouvreren, van daer ben vertrocken.

Overgenomen uit 'De moord van 1584' door J.G. Frederiks, Den Haag 1884. De brief komt uit het archief van S.A. Gabbema en is ook afgedrukt in Nijhoff's Bijdragen II, 1840, biz 120, 121

Eindnoten:

43. In 1582 voerde men in Holland de tijdrekening 'nieuwe stijl' in - de Gregoriaanse Kalender -. Friesland volgde hierin pas later. Daardoor geeft Uylenborgh hier 30 juni, waar elders 10 juli staat.

Bijlage IV
Lijkschouwing van de prins

Meester Peeter Forestus ende Mr. Cornelis Busennius, Docteuren in de Medicynen der Stede van Delft, gevisiteert hebbende het Lichaam van Syne Excellentie, hebben verclaert, dat den Scheut is ingegaen, aende de slincke Syde, drie wingheren beneffens den Tepel van de Borste, ontrent een groot strootbreed neerwaerder dan den tepel staet, deur de vyfde ribbe, ende is voorts gepasseert door de Longher, daer nae deur de dunste membraneuse partye van het Middelrif, oft Diaphragma, ende van daer, deur de Crop van de Maeghe, ende also deur de zevenste ende achtste Ribbe, met quetsinghe over de slinkerzyde, hert aen de Spina dorsi, oft Paternoster van 't Rugghebeen, met twee gaten, met interstitie van een half stroot breet, weesende d'een groter dan d'ander.

Geraadpleegde literatuur

Alberts, A. en Verlaan, J.E. - Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje (1980)
Arendt, M. - Recherches critiques et historiques sur la confession de Balthazar Gérard (1853) zie noot 22
Bakhuizen van den Brink, R.C. - De confessie van de moordenaar (artikelen in Alg. Konst- en Letterbode 1853/54)
Enno van Gelder, H.A. - Van Beeldenstorm tot Pacificatie (1964)
Idem - De grote en de kleine reformatie der zestiende eeuw (1955)
Enno van Gelder, H. - De Nederlandse Munten (1965)
Frederiks, J.G. - De moord van 1584 (1884)
Fruin, R. - Verspreide Geschriften (1900-1905)
Gachard, L.P. - Correspondance de Guillaume le Taciturne (1847)
Geurts, O.F.M., P.A.M. - Het beroep op de blijde inkomste in de pamfletten uit de tachtigjarige oorlog (1958)
Gerlach, O.F.M., P. - De verhalen over de dood van Balthazar Gerards (1948)
Jong, Tj, de - Enige opmerkingen over de rechtsleer der Monarchomachen (1914)
Kervyn de Lettenhove, J.B.M.C. - Les Huguenots et les Gueux (1883-1885)
Kuiper, E.T. - Het kalvinisme en onze opstand tegen Philips II (1918)
Lacroix, A.J.B.M. - Apologie de Guillaume de Nassau (1858)
Lindeboom, J. - Stiefkinderen van het Christendom (1929)
Liver, G. - Les Guerres de Religion (1962)
Lotar, P.C. - Le cas du P. Antoine Temmerman (1937)
Mesnard, P. - l'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle (1969)
Mesmay, J.T. - Dictionnaire historique, biographique, et généalogique des anciennes familles de Franche-Comté (1942)
Meyer, A. de - Le procès de l'attentat commis contre Guillaume le Taciturne (1933)
Nuyens, W.J.F. - Geschiedenis der Nederlandse beroerten in de zestiende eeuw uit katholiek oogpunt beschouwd (1868)
Posthumus, N.W. - Nederlandse prijsgeschiedenis (1943-1964)
Presser, J. - De tachtigjarige oorlog (1945)
Reyd, Everard van - ziet noot 29
Rogier, L.J. - Eenheid en scheiding (1968)
Idem - Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw (1947)
Romein, J. en A. - Erflaters van onze beschaving (1938-1940)
Roosbroeck, R. van - Willem van Oranje (1962)
Salmon, J.W.M. - The French Wars of Religion (1967)
Schelven, A.A. van - Het heilige recht van de opstand (1920)
Idem - Willem van Oranje, geloof en godsdienstpolitiek (1933)
Scholliers, E. - De levensstandaard in de 15e en 16e eeuw te Antwerpen (1960)
Suchet, J.M. - Annales Franc-Comtoises (1868)
Sutherland, N.M. - The Massacre of St Bartholomew and the European conflict 1559-1572 (1973)

Unnik, W.C. van - De apocriefe boeken volledige herdruk volgens de oorspronkelijke uitgave van Jacob Pieter Kam (1975)
Verlinden, C. en anderen - Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (1959-1973)